

DİSİPLİNLERARASI SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

BİLİMSEL HAKEMLİ DERGİ

INTERDISCIPLINARY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

SCHOLARLY REFEREED JOURNAL

E-ISSN: 2618-6179

9

HAZİRAN / JUNE
2021

Halil b. Ahmed'in *Kitâbü'l-Ayn'* da Hadisle İstişhadı ^a

İBRAHİM YILGINER ^b MUSTAFA ÖZTOPRAK ^c

Öz: Halil b. Ahmed, Arap dili alanında çığır açan bir kişidir. Zor şartlarda çölde fasih Arapça konuşanları dinlemiş ve eserlerini oluşturmuştur. Çalışmalarını yaparken, diğer ilimlerden istifade ettiği gibi Hadis ilminden de faydalanmıştır. Ancak alanı dil olan bir âlimin hadislerden nasıl faydalandığını ortaya koymak önemlidir. Çünkü onun yaşadığı dönem ve hadislerle ıstığali mühimdir. Bu hem yaşadığı dönemi ve yeri hem de hadise yaklaşımı göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca yaşadığı yerden çok fazla çıkmayan birinin hadis kaynakları nelerdir, kendinden sonrakilere nasıl etki etmiştir. Tezde, öncelikle Kitâbü'l-ayn' da tarama yaparak hadislerle istişhad noktasında deliller toplanmıştır. Halil b. Ahmed'in hadislerle ıstığalinin nasıl olduğu etraflıca tespit edilmiştir. Örneklerin fazlaca olmasından dolayı örneklem metodu uygulanmıştır. Çünkü bütün rivayetleri ayrı ayrı ele almak ve değerlendirmek mümkün değildir. Ancak biz örneklem yöntemiyle incelediğimiz rivayetlerin haricindekilerin tahriclerini dipnotlarda yaptık. Buradaki amaç hem tahrici yapmak hem de incelenen rivayetleri ve onların daha sonraki dönemde geçtiği kaynakları tespit etmektir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, istişhad, Halil b. Ahmed, Kitâbü'l-Ayn, Basra.

^a Bu makale, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde İbrahim Yılginer tarafından hazırlanmakta olan *Halil b. Ahmed'in Kitâbü'l-Ayn' da Hadisle İstişhadı* başlıklı yüksek lisans tezi temel alınarak hazırlanmıştır.

^b ESOGÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Programı
ibrahimyilginer_1982@hotmail.com

^c ESOGÜ, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü
mustafaoztoprak@yaani.com

Engaging al-Khalil ibn Ahmad with Hadith in *Kitab al-Ayn*

Abstract: Al-Khalil ibn Ahmad is a groundbreaking person in the Arabic language area. In difficult conditions, he listened to fluent Arabic speakers and created his works. While doing his works, he benefited both from other sciences and hadith science. But it is important to present how a scholar in the linguistic area benefited from hadith. Because the time he lived and his dealing with hadith are important. This is important for both time and place he lived and shows his approach to hadith. Also, what are the hadith resources of a person who didn't go out much from where he had lived, how he affected others after himself. In the thesis, first of all, evidence has been collected in engaging with hadith points by scanning Kitab al-Ayn. It has been thoroughly identified how al-Khalil ibn Ahmad engaged in hadiths. The sampling method has been applied due to a large number of samples. Because it is not possible to deal with and evaluate all the rumors separately. But we have done the expulsion except for the rumors that we analyzed by sampling method with footnotes. The aim here is both to do the expulsion and to determine the analyzed rumors and the sources they mentioned in the next period.

Keywords: Hadith, engaging, Khalil ibn Ahmad, Kitab al-Ayn, al-Basra.

Giriş

“İstişhad” kelimesi “şehide” filinden türemiştir. “Birinin şahit olmasını istemek” anlamına gelmektedir.¹ İstilahî anlamda ise; tefsir, fıkıh, hadis, kelam vs. alanlarda bir bilginin kesin ve doğru olduğunu ispatlamak için, doğruluğu kesin bilgilerden şahit getirme ameliyesine denir. İstişhad uygulaması, çoğunlukla dil ve hadis alanında ön plana çıktığı görülmektedir. Ancak hemen hemen bütün ilimlerde olduğu gibi konu ile ilgili farklı düşüncelerde olanlar da bulunmaktadır.

Kur'an en fasih ve en beliğ söz kabul edildiğinden onun *mütevâtir*, *şâz* ve *âhâd* kıraatleriyle istişhâd edilmiştir. Hadislerle istişhâdın câiz olup olmadığı hususu tartışmalıdır. İbn Harûf en-Nahvî, İbn Mâlik et-Tâî ve Radî el-Esterâbâdî eserlerinde hadislerle istişhâd etmişlerdir. Hatta Radî, sahâbe ve Ehl-i beyt sözleriyle de istişhâd edilebileceği görüşündedir. Başta İbnü'z-Zâîğ ve Ebû Hayyân el-Endelüsî olmak üzere birçok dilci, hadislerin Hz. Peygamber'den sadece anlamları ile rivayet edildiğini söyleyerek bu metinlerle istişhâdî câiz görmemişlerdir. Basra ve Kûfe dil mekteplerine mensup eski dilciler de hadislerle istişhâd etmemişlerdir. Öte yandan eski dilcilerin hadislerle istişhâd etmemesinin onlarla istişhâdın câiz olmamasını gerektirmediği de ileri sürülmüştür. Kısa hadislerle Rasûlü Ekrem'in fesahatini ortaya koyan hadislerin, özlü sözlerinin ve darbımesellerinin hem lafız hem anlamca ona ait olduğu, birkaç rivayeti bulunan hadislerle uzun hadislerin ise anlamlarının nakledilmiş olabileceği görüşü daha makul kabul edilmiştir.²

Kûfe ve Basra Hz. Ömer döneminde kurulmuş iki ordugâh şehirdir. Horasan ve Kafkasya bölgesine yapılacak fetihlerde bu iki şehir ve valileri etkili olmuşlardır. Siyasi hayatta bu şekilde olan mezkûr şehirler hadis ilmi açısından da önemli bir yere sahiptirler. Her iki şehirden de birçok hadis âlimi yetişmiştir. Hadis musannefatına çok katkıda bulunmuşlardır. Basra'ya nazaran Kûfe daha

¹ İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, 3/238-243.

² İsmail Durmuş, “İstişhad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/396-397.

karışık bir yapıdadır. Şehirde Şii, Harici, Hristiyan, Yahudi vs. birçok grup yaşamaktadır.

Basra dil ekolü Kûfe dil ekolünden önce oluşmuştur. Kûfe yaklaşık bir asır sonra Basra'dan aldığı bilgilerle dil ekolünü oluşturmuştur. Basra dil ekolü daha çok çöldeki bedevilerden, fasih konuşan Araplardan dilin kurallarını oluşturmaya çalışmıştır. Kûfe ise yaşayan halk olarak karışık olması hasebiyle dil ekolünü oluşturmak zaman almıştır. İlk hadis uydurmalarının da özellikle Muhtar es-Sekafî (öl.67/687) ile başlayan süreçte burada olması, Haricilerin buradan yayılması şehirdeki özellikle hadis ilmine yaklaşımlarda etkili olmuştur.³

Kûfe'de ehl-i tasavvuf yönü olanlar hadis naklinden uzak durmuşlardır. Hadis nakletmekten ziyade ibadet etmeyi tercih etmişlerdir. Bısr el-Hafî (öl.227/841), 'Allah'tan korkan bir insan için yeryüzünde ilim ve hadis öğrenmekten daha faziletli bit amel bilmiyorum derken Mis'ar b. Kidam (öl.155/772) "hadis, Allah'ı zikirden ve namazdan alıkoyuyor, hala bakmıyor musunuz demıştır.⁴ Kûfe'de zahid yönü ön plana çıkanların hadise yaklaşımları aslında ehl-i zühd ve't-tasavvuf anlayışına sahip olanların bir kısmını kapsamaktadır. Hadise karşı bir mesafeli bir duruş değil, hadis nakline karşı bir yaklaşım söz konusudur. Ehl-i tasavvufun hadis alım şartlarına bakıldığında isnad faaliyetleri ve onun peşinden koşmaktan ziyade, sözün içeriği ve hikmetli olmasına önem vermişlerdir. Mutlaka hadisi ve hadis öğrenmeyi önemseyen, onu önceleyenler de vardır.⁵

Şehirdeki ilmi faaliyetler bağlamında öne çıkan hususlardan birisi, Arap dili ile ilgili yapılan çalışmalardır. Kur'an'ın doğru okunmasını ve doğru anlaşılmasını temin etmek için Arapça'nın İslamiyet'i yeni kabul etmiş Arap olmayan milletler tarafından öğrenilmesini kolaylaştırmak, bunun için de Arap dili gramerini

³ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Enbiya Yıldırım, *Hadis Problemleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), s. 18-39.

⁴ Hüseyin Kahraman, *Kûfe'de Hadis İlk Üç Asır*, (Bursa: Emin Yayınları, 2006), s. 389-390.

⁵ Necmeddin Şeker, "İlk Dönem Tasavvuf Erbabının Hadis İlmine Yaklaşımı", *Ekev Akademi Dergisi- Sosyal Bilimler-*, 2012, cilt: XVI, sayı: 53, s. 111-130.

ilmi usullere dayalı kaideler halinde tespit etmek gerekiyordu. Böylece Arap fîlolojisinin kuruluşu, klasik dil ve edebiyat malzemesinin derlenmesi, ayrıca ihtiyaç duyulan gramer ve lûgat çalışmaları ilk defa Basra' da başlamıştır. Çalışmalar, bu ilmi Hz. Ali' den öğrenen Ebû'l-Esved ed-Duelî (öl.69/688) eliyle başlamıştır. Onu İsa b. Ömer es-Sekafî (öl.149/766), Ahfeş el-Ekber (öl.177/793) ve Yunus b. Habib (öl. 182/798) takip etmiş ve Basra mektebinin kökleşmesinde önemli katkı sağlamışlardır. Bu alandaki çalışmalar. el-Halil b. Ahmed el-Ferahidî (öl.175/791) ve öğrencisi Amr b. Osman Sibeveyhi (öl.180/796) ile adeta zirveye ulaşmıştır. Basra'da daha soma gelen Muhammed b. Müstemir Kurtubî (öl.206/821), Ebû Ubeyde Ma'mer b. Musenna (öl.209/825), Ahfeş el-Evsat (öl.215/830), Ebû Zeydel-Ensarî (öl.215/830), Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm (öl.224/838), Salih b. İshak el-Cermî (öl.225/839), Bekr b. Muhammed el-Mazinî (öl.249/863), Muhammed b. Yezid el-Müberred (öl.286/899) ve İbrahim b. es-Sırrî (öl.311/923) gibi Basralı âlimlerin tüm bu çalışmaları onların "Basriyyun" şeklinde anılan bir ek ol haline gelmesini sağlamıştır.⁶ Döneminin Arap edebiyatı alanındaki ilk temsilcilerinden olan Câhiz (öl.255/869) ve Feylesilfu'l-Arab ünvanı ile anılan Kindî (öl.260/783) ve ayrıca yedi mütevatir kıraat imamlarından Ebû Amr b. el-Ala el-Basrî (öl.154/771) de Basra' da yetişen önemli simalardandır.⁷

Bilindiği üzere Kûfeli nahivcilerin çoğu kıraat ilmiyle de meşgul olmuştur. Onlar, el-Kisâî ve el-Ferrâ gibi âlimler kendilerine ulaşan sahih kıraatleri makîsun aleyh olarak kabul etmişler, dilsel faaliyetlerinde kullanmışlar ve onları delil olarak almakta bir sakınca görmemişlerdir. Çünkü Kûfelilere göre kıraatler en önemli dil kaynağıdır. Ancak Basralılar, kıraatleri diğer dilsel kaynaklar-

⁶ Kûfe ve Basra dil mekteplerini temsilcileri ve dil ile ilgili çalışmaları hakkında bk., Mustafa Sadık er-Rafîl, *Tarîhu Adabi'l-Arab*, (Beyrut, Darü'l-kitabi'l-Arabi, 1974), 412; Ahmet Suphi Furat, *Arap Edebiyat Tarihi*, (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basım Evi, 1996), s. 243-262. "Basriyyun" ve "Kufiyyun" ekollerinin ortaya çıkışı ve çalışmaları için ayrıca bk., Hüseyin Kahraman, *Kûfe'de Hadis İlk Üç Asır*- (Bursa: Emin Yayınları, 2006), s. 229-237.

⁷ Kalkan Yorulmaz, Nilüfer. "Arap Dili Kaynaklarında Hadis Rivayetinin Yeri (Hicri İlk Üç Asır Örneği)." *Darulfünun İlahiyat*, 30, 'Fuat Sezgin' Özel Sayısı (2019): 19-36.

dan ayırt etmemişlerdir. Kendi kurallarına uygun olanları kabul etmişler, uymayanları ise te'vîle yönelmişlerdir. Zira inkâr edemedikleri durumlarda te'vîl, Basralıların kıraatler konusundaki durumunu göstermektedir. Te'vîlin mümkün olmadığı durumlarda ise, onları şâz kabul etmişlerdir. İşte bundan dolayı Basralıların kıraatlere bakışı eleştirilmiştir. Örneğin er-Râzî, söyleyeni belli olmayan şiirlerle istişhad edip bu konuda kıraatleri dışarda bırakan nahivcileri tenkid etmiştir. Aynı zamanda Basralıların kendi genel kurallarına uymayan kıraatleri şâz olarak değerlendirmeleri, aslında bu ekolün uyguladığı eksik tümevarımdan kaynaklandığına işaret etmektedir. Zira sahih kıraatın ravisi diğerlerinden daha fasih ve belîğ olduğu halde, kıraatın istişhadda kullanılmaması, Basralıların dilsel verileri elde etmedeki yöntemlerinin yeterli olmadığını göstermektedir. Basralı dil âlimlerinin sahih bir senetle kendilerine ulaşmış rivâyetleri esas kabul eden bazı kârifleri yermeleri ve eleştirmeleri dikkatten kaçmamalıdır. Basralıların İbn Âmir, Hamza, Âsım ve Nâfi' gibi kıraat âlimlerinden gelen sahih rivâyetleri dilsel bir veri olarak kabul etmemeleri kanaatimizce onların en önemli yanlışlarından biri kabul edilmelidir. Elde edilen dilsel rivayetler her ne kadar bedevi Araplar tarafından aktarılmamış olsa da kıraatler, sahih bir şekilde geldiklerinden diğerlerinden farklılık arz ederler. Hatta bunların birçoğu mütevatir kıraat olarak ele alınmış, günümüze kadar varlığını korumuştur. Ancak Basralılar kıraatleri diğer dilsel verilerden farklı tutmayıp eleştiriye tabi tutmuşlardır.⁸

Bazıları ilk dönem âlimlerinin hadislerle istişhad etmediğini ifade etmektedirler.⁹ Ancak yapılan araştırmaya göre ilk dönem dil âlimleri hadislerle istişhad yapmıştır. Tabidir ki her bir âlimin istişhaddan faydalanma imkânı veya önem vermesi kendine göre şekillenmektedir. Ancak temelde bakıldığında birçok âlimin isit-

⁸ İlyas Karslı - Abdülkadir Kişmir, Basra ve Kûfe Dil Ekolleri Arasındaki İhtilaflarda Makûsun Aleyhin Rolü = The Maqûs Aleyh's Role in Differences between of the Basra and Kûfa's Language Schools, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi = The Journal of International Social Research*, 2018, cilt: XI, sayı: 55, s. 1002-1010.

⁹ İsmail Durmuş, "İstişhad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/396-397; Nilüfer Kalkan Yorulmaz, "Hicri İlk Üç Asırda Arap Dili ve Belağat Kaynaklarında Rivayet Sistemi", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2017. s. 18. (Basılmamış Doktora Tezi)

şhadda bulunduğu tespit edilmektedir. Bu çerçevede hem Basra hem de Kûfe'li bazı âlimlerin hadisle istişhadına örnekler vermek suretiyle meseleyi somut hale getirelim.

Basra dil ekolünün önde gelen âlimlerinden Sibeveyh (öl.180/796)'in *Kitâbü Sibeveyh*'i incelendiğinde hadisle istişhad ettiği tespit edilmektedir. Yaptığımız araştırmada Sibeveyh'in on yerde¹⁰ hadisle istişhad ettiği görülmektedir. On örnek onun hocası Halil b. Ahmed'in istişhadı yanında oldukça az görünmektedir. Ancak hadisi istişhadda kullanma açısından bakıldığında az da olsa eserinde yer verdiği tespit edilmektedir. Asmaî (öl.216/831), Halil b. Ahmed'in hadis yönü en güçlü olan talebelerinden birisidir. Kendisi eserlerinde hadisle istişhada çok az yer verirken bizzat hadis naklinde bulunmuştur. Birden fazla hadis kaynağına bakıldığında isnadında Asmaî'nin olduğu birçok rivayetin nakledildiği görülmektedir.¹¹ Basra ekolünün diğer dil âlimi Müberred (öl.286/900)'dir. Müberred'in *el-Muktezab* isimli eseri bulunmaktadır. Bu kitabında yapılan araştırmada hadislerle istişhad yaptığı tespit edilmektedir.¹² Müberred, *el-Müktezab*'da sınırlı sayıda istişhadda bulunurken *el-Kâmil fi'l-lüğa ve'l-edeb* isimli eserinde ise çok fazla istişhadda bulunmuştur. "Rasûlüllâh", "Nebi" ve "Hadis" kelimeleriyle istişhadda yüz altmış rivayete yer vermektedir.¹³ Sadece bir kitapta bu kadar hadisle istişhadda bulunması Basra ekolünde hadisle istişhada verilen önemi göstermektedir.

Basralı dil âlimlerinin hadisle istişhadda bulundukları bizzat kendi çalışmalarından da anlaşılmaktadır. Bazı âlimler az yer verirken bazıları ise oldukça fazla yer vermişlerdir. Basra açısından yukarıdaki dil âlimlerinin dışında başkaca âlimler de bulunmakta-

¹⁰ Bakınız: Merzeban, Ebû Said es-Seyrafi, *Şerhu kitabi Sibeveyh*, (Beyrut: Daru'l-kütübü'l-ilmiyye, 2008), 1/101, 1/273, 2/151, 3/427, 4/7, 4/206, 4/277, 4/385, 4/388, 4/399.

¹¹ Ahmed, *Müsned*, 5/392, 12/93, 12/28; Müslim, "Mukaddime" 5, "İman", 136; İbn Mâce, "Fiten", 33.

¹² Müberred, Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred el-Ezdî es-Sümâlî, *el-Muktezab*, (Beyrut: Âlimü'l-kütüb, ts.), 1/233, 2/217, 2/131, 2/144, 3/272, 4/183.

¹³ Konu ile ilgili bazı örnekler şu şekildedir: Müberred, *el-Kâmil fi'l-lüğa ve'l-edeb*, (Kahire: Dâru'l-fikri'l-Arabi, 1997), 1/11, 1/39, 1/55, 1/86, 1/117.

dır. Başta Halil b. Ahmed olmak üzere hadisle istiṣhad eden birçok âlimin olduğunu da ifade etmek gerekir. Bazı müelliflerin Basralı dil âlimlerinin hadisle istiṣhad etmediğine dair ifadelerinin sadece yukarıda zikredilen dil âlimleri ve makalemizin konusu olan Halil b. Ahmed açısından düşünüldüğünde mesnetsiz olduğu anlaşılmaktadır.

Kûfe dil ekolü denilince kurucusu olarak kabul edilen Kisâî (öl.189/805) akla gelmektedir. “Nahivde senedi sahih olmak şartıyla âhâd haberleri kullanan Kisâî, fesahatlerine güvendiği Arap kabilelerinin kullanımını şâz da olsa tercih etmekte sakınca görmemiş, dilde kurallaştırma yerine kullanıma önem vermiştir. Şâz örnekleri ezberlemekle yetinen ve onlara kıyas uygulamayan Basra nahivcilerinin aksine kıyas yoluna gitmiş, dildeki buna benzer farklı yaklaşımlarıyla Kûfe nahiv mektebinin kurucusu sayılmıştır.”¹⁴ Kisâî’nin *Müteṣabihâtü’l-Kuran* ve *ez-Zell ve’l-İnkisar* isimli eserleri incelendiğinde yirmi altı hadisle istiṣhad örneği tespit edilmektedir.¹⁵ Her iki eserden belki içerik olarak uygunluğundan dolayı *ez-Zell ve’l-İnkisar*’da daha fazla istiṣhad yapılmıştır. Kûfe’nin diğer dil âlimi Ferrâ (öl.207/822)’dır. “Ferra, başlangıçtan beri lügat ve tefsir ilmine daha fazla alâka gösterirken tahsiline Basra’da devam ederek Halîl b. Ahmed ve Yûnus b. Habîb (öl.182/798) gibi meşhur âlimlerden ders okumuştur.”¹⁶ Sadece Ferra örneğinde hareketle aslında dil alanında Basra ekolünün kurucu bir yapıya sahip olduğu diğerlerinin ise - özelde Kûfe’nin - ondan etkilendiği veya onu taklit ettiği sonucuna varmak mümkündür. Ferrâ’nın sadece *Meâni’l-Kuran* isimli eserine bakıldığında hadisle istiṣhadın ne kadar fazla yapıldığı tespit edilmektedir. Mezkûr eserde iki yüz altmış tane istiṣhad bulunmaktadır.¹⁷

¹⁴ Tayyar Altıkulaç, “Kisâî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/69-70.

¹⁵ Konu ile ilgili bakınız: Kisâî, Ebû’l-Hasen Alî b. Hamza b. Abdillâh el-Kisâî el-Kûfî, *Müteṣabihâtü’l-Kuran*, (by.: Daru’l-menar, 1998), s. 18; *ez-Zell ve’l-İnkisar*, (by.: el-Faruku’l-hadise li’t-tab ve’n-neşr, 2003), s. 295, 301, 302, 303, 306, 307, 308, 309, 310, 312.

¹⁶ Zülfükar Tüccar, “Ferra, Yahya b. Ziyad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/406-408.

¹⁷ Konu ile ilgili bazı örnekler şu şekildedir: Ferrâ, Ebû Zekerriyyâ Yahyâ b. Ziyâd b.

Basra ve Kûfe ekollerinin hadisle istişhadı karşılaştırıldığında şu sonuçlara ulaşmak mümkündür:

- Basra ekolü dil açısından öncü bir ekoldür.
- Kûfe ekolündeki bazı âlimler bizzat Basra'ya giderek dil eğitimi almıştır.
- Basra ekolündeki âlimler özellikle Halil b. Ahmed bizzat dil kurallarını oluşturmuş bunun için de çölde bulunan kabilelere gitmiş, fasih Arapçaya ulaşmaya çalışmıştır.
- Basra ve Kûfe dil âlimleri hakkında hadisle istişhadda söylenen, Basra önem vermemiş Kûfe önem vermiştir tespitinin yukarıda incelediğimiz âlimler örneğinde isabetli olmadığı tespit edilmiştir.
- Basralı âlimlerden ziyade Kûfeli âlimlerin hadisle istişhada daha fazla yer verdiği tespit edilmektedir.
- Halil b. Ahmed, Basralı dil âlimlerini dil yönüyle etkilerken, ondan diğer âlimlerin eserlerinde yer verildiği örnekler çerçevesinde hadisle istişhadda da etkilediği sonucuna ulaşmak mümkündür.
- Halil b. Ahmed, sadece Basralı âlimleri etkilememiş, Kûfe gibi bölgenin diğer önemli dil merkezindeki âlimleri de ya talebe olarak ya da eserleriyle/görüşleriyle etkilemiştir. Kûfeli âlimlerin eserlerinde ona yaptıkları atıfta hadisle istişhad noktasında da bunun izleri görülmektedir.

Halil b. Ahmed'in Hadisle İstişhadı

Basra ekolünün günümüze ulaşan eserleri bakımından ilk temsilcisi olan Halil b. Ahmed'in *Kitabu'l-ayn* isimli eserinde hadisleri istişhad olarak kullanmaya önem verdiği görülmektedir. Nitekim eserde yaklaşık olarak 341 hadis rivayeti bulunmaktadır. Bunların 250 tanesi sadece hadis diye nitelenmekteyken, 70 tanesi Rasûlüllâh'a, 31 tanesi ise sahabeye nispet edilmektedir. Bunun dışında eserde herhangi bir sened kullanımına rastlanmamaktadır.

Abdillâh el-Absî el-Ferrâ' *Menâî'l-Kuran*, (Mısır: Daru'l-Misriyye, 1431), 1/38, 62, 146, 218, 266, 270, 280, 302.

Bu rakamlar kendi içerisinde oranlandığında ise rivayetlerin %73'ünün sadece hadis diye nitelenerek aktarıldığı, %21'inin doğrudan Rasûlullah'tan ve %6'sının yine doğrudan sahabe'den nakledildiği görülmektedir.¹⁸

Halil b. Ahmed'in hadislerle istişhadi hakkında dört başlıkta inceleme yapılacaktır. Her bir başlıkla onun *Kitâbü'l-ayn*'da hadisleri nasıl kullandığı tespit edilecektir. Her bir başlıkta meselenin anlaşılması için birkaç örnek açıklanacaktır. Dolayısıyla örneklem metodu uygulanacaktır. Bu metodu uyguladığımız rivayetlerde, rivayetin kaynağını, Halil b. Ahmed'in hadisleri aldığı âlim veya eserleri tespit edilecektir. Ancak aynı konu ile ilgili diğer örnekler de sıralanacaktır. Rivayetlerin isnad durumları hakkında ise dipnotlarda bilgi verilecektir. Bu noktada yapılanlar küçük tahric çalışması hüviyetinde olacaktır. Örneklem niteliğindeki rivayetlerden sonrakileri zikretmemizin temel sebebi, onun eserinde ne kadar rivayete yer verdiği ve verilen rivayetlerin niteliğini tespit etmektir. Her bir başlığın akabinde tablo halinde rivayetlerin isnad bilgilerine dair tespitlere yer verilecektir. Dolayısıyla her bir başlığın birlikte rivayet tablosu ortaya konulacaktır. Şimdi ilk başlığımıza geçelim.

Hadisin Tamamıyla İstişhad

Halil b. Ahmed, hadisleri zikrederken mümkün olduğu kadar hadis kaynaklarında mevcut olan metinlere sadık kaldığı görülmektedir. İstişhad gayesiyle kullandığı hadislerin kaynaklarını da belirtmemiştir. Bazen de hadisi hiçbir kimseye ve hiçbir kaynağa isnad etmeden doğrudan nakletmeyi tercih etmiştir. Halil b. Ahmed hadisleri naklederken bazen hadis kaynaklarında olduğu şekliyle yani hiçbir takti' yapmaksızın eserine almıştır. Yani metni bütün olarak nakletmiştir.

1. Rivayet

وفي الحديث: خير المال مَهْرَةٌ مأمورة، وسيئة مأبورة إبر¹⁹

¹⁸ Yorulmaz, "Hicri İlk Üç Asır Arap Dili ve Belagati Kaynaklarında Rivayet Sistemi," s. 252-280.

¹⁹ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 1/51.

Bu rivayet hem ilk hem de sonraki dönem âlimlerin eserlerinde geçmektedir.²⁰ Halil b. Ahmed'den sonra rivayet ilk dönem itibariyle ilk olarak Basralı dilci Ebû Ubeyde (öl.209/824) tarafından eserinde zikredilmiştir. Basra dil ekolünün dikkate aldığı bu rivayeti Kûfe ekolü ise kabul etmemektedir.²¹ Normalde Basra ekolü rivayetlere istişhad noktasında değer vermezken/veya az değer verirken hadisleri istişhadda esas kabul eden Kûfe ekolü ise bu rivayeti reddetmektedir. Bu hadise yer veren kitaplara bakıldığında hepsinin rivayeti tam olarak naklettikleri tespit edilmiştir.²²

2. Rivayet

اله: وقال رسول الله صلى الله عليه و [على] آله وسلم: اللهم إن الخيرَ خيرُ الآخرة فافغر
للأنصار والمهاجرة²³

Bu rivayet, Hendek savaşında Allah Rasûlü tarafından zikredilmiştir. Savaştan hemen önceki günlerde bir sabah Hz. Peygamber sahabeyi teftişe çıkar. Ashab hendek kazmaktadır. Birlikte çalıştıklarını görünce onlar için hadiste de geçtiği üzere “Ya Rabbi, hayrın en iyisi ahirette kavuşulandır, Ensar ve Muhacirin günahlarını bağışla” şeklinde dua etmiştir.

Rivayetin tamamı muteber kaynaklarda bu şekildedir. Sıhhat bakımından âlimler *sahîh* değerlendirmesinde bulunmuştur.²⁴

3. Rivayet

أمم: كما جاء في الحديث: لولا أن الكلاب أمة لأمرت بقتلها فاقتلوا منها كل أسود بهيم²⁵

Rivayet, birçok ravi tarafından nakledilmiştir. Bunlardan birisi de Yahya b. Sa'd el-Kattan'dır. Basralı muhaddistir.²⁶ Halil b. Ahmed'in hadisi ondan alma ihtimali yüksektir. Ayrıca bazı kaynak-

²⁰ Ebû Ubeyde, Mamer b. Müsenna et-Teymî, *Ulûmü'l-Kuran ve usûlü't-tefsir*, 1/373; İbrahim b. el-Harbi, *Garibü'l-hadis*, (Mekke: Ümmü'l-kura, 1405), 1/80; Şevkânî, *Fethü'l-kadîr*, (Beyrut: Daru İbn Kesir, 1414), 3/355.

²¹ Ebû Ubeyde, Mamer b. Müsenna et-Teymî, *Ulûmü'l-Kuran ve usûlü't-tefsir*, 1/373.

²² İbn Hacer, *Fethu'l-bari şerhu sahihi'l-Buhari*, 8/395; Ali el-Müttaki, *Kenzü'l-ummâl*, 6/677.

²³ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 1/82.

²⁴ Buhârî, “Ahkâm”, 43; Müslim, “Cihad” 130.

²⁵ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 1/88.

²⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 22/435; Ebû Nuaym el-İsbahânî, *Marifetü's-sahâbe*, (Riyad: Dârü'l-vatan, 1419), 4/1781.

lar rivayetin tamamını naklederken bazıları ise kısmi olarak aktarmıştır. Önceki rivayetlerin yanında yeni bir durum bu noktada ortaya çıkmıştır. Kaynaklar arası rivayetin kısmi veya bütün olarak nakledilmesi, muhtemelen müelliflerin tercihinden kaynaklanmaktadır. Halil b. Ahmed ise eserinde rivayetin bütün halini zikretmeyi tercih etmiştir. Ayrıca rivayet hakkında âlimler *hasen sahih* değerlendirmesinde bulunmuştur.²⁷

Diğer Rivayetler

1 برد: وفي الحديث: أبردوا بالطهر فإن شدة الحر من فيح جهنم²⁸

2 برد- ويروى عن النبي- صلى الله عليه وسلم- أنه قال: إذا أبرذتم إليّ بريداً فاجعلوه حسن الوجه حسن الاسم²⁹

3 بله: وفي الحديث: أكثر أهل الجنة النبلة³⁰

²⁷ Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî, *Şerhü's-sünne*, (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403), 11/211.

²⁸ Buhârî, "Mevakitü's-salat", 9; İbn Mâce, "Salat", 4. Öğle namazının sıcaklığın biraz daha azaldığı zamana ertelenmesi hususu akla geldiğinde bu hadis zikredilir. Hadis kitaplarına bakıldığında rivayetin Halil b. Ahmed tarafından bütün olarak nakledildiği tespit edilmektedir.

²⁹ Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed bin Amr el-Halik bin Abid Halid bin Abidillah el-İtkî, *Müsned*, (Medinetül Münevver: Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hike, 1988), s. 10/278; el-İsfahânî, İsmâil b. Muhammed b. el-Fazl et-Teymî et-Talhî, *et-Tergib ve't-Terhib*, (Kahire: Daru'l Hadis, 1993) s. 1/353. Ayrıca Halil b. Ahmed ile yakın dönemde yaşamış bazı dilci âlimlerin eserlerinde de zikredilmektedir (Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî, *Siretü İbn Hişâm*, (Haleb: Şirketü mektebe ve matbaa Mustafa el-babî, 1375), 1/614; Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybeed-Dîneverî, *Garibü'l-hadis*, (Bağdad: Matbaatü'l-ânî, 1397), 1/287.) Eserlerinde yer veren müelliflerin hayatları incelendiğinde, Basra ile irtibatlarının olduğu tespit edilmektedir. Mesela İbn Hişâm, Basralıdır. İbn Kuteybe de Basra'yı ziyaret etmiş hatta bir süre Divan-ı mezâlim'in başkanlığını yapmıştır (Hüseyn Yazıcı, "İbn Kuteybe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/145-149. Halil b. Ahmed'in nakille-riyle irtibatının Basra'da olması muhtemeldir.).

³⁰ Bezzâr, *Müsned*, 13/32; Beyhaki, *Şuabü'l-iman*, 2/391. Ayrıca rivayet, Muafi b. İbrahim'in *Züh'd*'ünde ve Câhiz'in *el-Buhala*'nda zikredilmektedir (Ebû Mesud Muafi b. Imran, *ez-Züh'd*, (Beyrut: Daru'l-beşairi'l-İslamiyye, 1420), s. 246; Câhiz, *el-Buhala*, s. 204.) Diğer hadisler, Basra'da bulunan ve hoca talebe ilişkisi yaşadığı âlimlerin kitaplarında geçtiği tespit edilirken, bu hadis Musullu bir âlimin eserinde zikredilmektedir. Muafi b. İbrahim hicri 185 yılında vefat ederken Câhiz hicri 255 yılında vefat etmiştir. Halil b. Ahmed'in hicri 175 yılında vefat ettiği düşünüldüğünde aynı veya yakın dönemde yaşadıkları anlaşılmaktadır. Bu hadisin temel hadis kitaplarında geçmeyip ilk dönem ikinci derece farklı alan kitaplarında geçmesi, temel eserlerin daha yazılmaması gösterilebilir.

- 4 Behr: وقال رسول الله ص [وعلى] آله: ما زالت أكلة خَيْرٍ تعادوني فهذا أوانُ قَطَعَتْ أَبْهَرِي³¹
- 5 بوح: وفي الحديث: نَظَّفُوا أَفْنِيَّتَكُمْ وَلَا تَدْعُوهَا كِبَاحَةَ الْيَهُودِ³²
- 6 جَخ: وفي الحديث: كان رسول الله ص إذا صلى جَخَّ³³
- 7 الْأَرْوَاحُ جُنُودٌ مُجَنَّدَةٌ فَمَا تَعَارَفَتْ مِنْهَا انْتَلَفَتْ، وَمَا تَنَافَرَتْ مِنْهَا اخْتَلَفَتْ³⁴
- 8 حتت: وفي حديث النبي صلى الله عليه وسلم: اخْتَنُّهُمْ يَا سَعْدُ فِدَاكَ أَبِي وَأُمِّي³⁵
- 9 حسب: وفي الحديث: الحَسْبُ الْمَالُ، وَالْكَرْمُ التَّقْوَى³⁶
- 10 وفي الحديث: مَحَاشُ النِّسَاءِ حَرَامٌ³⁷
- 11 نَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الْحُورِ بَعْدَ الْكُورِ³⁸
- 12 إذا ذُكِرَ الصَّالِحُونَ فَحَيَّهْلا بَعْمَرِ³⁹
- 13 خبا: وفي الحديث: أطلبوا الرزق في خبايا الأرض⁴⁰
- 14 خلج: قال النبي صلى الله عليه وعلى آله وسلم: إنكن إذا جعتن دقعتن، وإذا شبعتن خَجَلْتُنَّ⁴¹
- 15 خلب: وفي الحديث: إذا تَبَايَعْتُمْ فَقُولُوا: لَا خِلَابَةَ⁴²

³¹ Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Mizânü'l-i 'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Darü'l-marife li't-tabaati ve'n-neşri, 1963), s. 2/156; Ali el-Muttaki, *Kenzü'l-ummâl*, 11/466; Münâvî, *Feyzü'l-kadir*, 5/448.

³² Tirmizi, "Ebvabü'l-edeb", 41. Tirmizi, rivayetin *zayıf* olduğunu belirtmiştir. Tirmizi de نَظَّفُوا أَفْنِيَّتَكُمْ şeklinde geçmektedir.

³³ Bu hadis, muteber hadis kitaplarından Nesâî'in *es-Sünenü'l-kübrâ*' isimli eserinde, kaynağıyla beraber geçmektedir. Müellifimiz hiçbir takti' yapmaksızın eserine almıştır (Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Kitâbü's-Sehv, 96).

³⁴ Buhârî, "Kitâbü ehadi'si'l-Enbiya", 2.

³⁵ Suyutî, *Camii'l-ehadis*, 32/228; Ebû Avane, *Müstahreç*, 18/502; Ali el-Müttaki, *Kenzü'l-ummâl*, 13/416.

³⁶ Bu rivayet, temel hadis kitaplarında geçmektedir. Semure (r.a.)'den rivâyete göre, Rasûlüllâh (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: "Haseb" = mal demektir. "Kerem" ise takva sorumluluk bilinci demektir. Sadece bu şekliyle Selam b. ebû Mutî' rivâyetinden bilmekteyiz. Ayrıca rivayet hakkında âlimler *hasen sahih* değerlendirmesinde bulunmuştur (Tirmizî, "Tefsiru'l Kur'an", 50; İbn Mâce, "Zühed", 24).

³⁷ Darimi, "Taharet", 113'te hadis "لَا مَحَاشُ النِّسَاءِ عَلَيْكُمْ حَرَامٌ" şeklinde söylenmiştir. İbn Ebi Şeybe, *el-Musannef*, 3/529; Tahavi, *Şerhu maani'l-âsâr*, 3/46; Taberani, *Mucemü'l-kebir*, 10/214. Taberani ise مَحَاشُ النِّسَاءِ عَنْ نَبِيِّنَا şeklinde yer vermiştir.

³⁸ Nesai, "isteaze", 41. Nesai, "الِاسْتِعَاذَةُ مِنَ الْحُورِ بَعْدَ الْكُورِ" şeklinde nakletmiştir. Taberani, *Mucemü'l-vasit*, 2/804.

³⁹ İbn Ebi Şeybe, *el-Musannef*, 6/354; Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü fezâ'ili's-şahâbe*, 1/268.

⁴⁰ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü fezâ'ili's-şahâbe*, 1/313; Zehebi, *Mizani'l-itudal*, 4/300.

⁴¹ Suyutî, Ebû'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, *Câmi'u'l-ehâdis*, 23/278.

⁴² Buhârî, "İstikraz", 19; Müslim, "Buyu", 48; Malik b. Enes, "Buyu", 91; Ebû Davud et-Tayalisi, *Müsned*, 3/402; İbn Ebi Şeybe, *el-Musannef*, 2/95; Ahmed b. Hanbel,

- 16 خنـ وفي الحديث: أَلْخَنَعَ الْأَسْمَاءُ إِلَى اللَّهِ مِنْ تَسْمَى بِاسْمِ مَلِكِ الْأَمْلاكِ⁴³
 17 دخـ: وفي الحديث: هدنة على دَخْنٍ⁴⁴
 18 رغـ: وفي الحديث: الرُّغْبُ شَوْمٌ⁴⁵
 19 رود: وفي الحديث: إذا أراد أحدكم أن يبُولَ فَلْيُرِثْهُ لِبَوْلِهِ⁴⁶
 20 سرق: وفي الحديث: لا تَشْرِيقَ وَلَا جُمُعَةَ إِلَّا فِي مِصْرٍ جَامِعٍ⁴⁷
 21 شغـ: وقول النبي- صلى الله عليه وعلى آله وسلم-: لا تُغَارَ فِي الْإِسْلَامِ⁴⁸
 22 شهر: وفي الحديث: ليس مَنَّا مَنْ شَهَرَ عَلَيْنَا السِّلَاحَ⁴⁹
 23 شوذ: روي عن النبي صلى الله عليه: أنه بعث سرية فأمرهم أن يمسحوا على المشاوذ والتساخين⁵⁰

Müsned, 10/179.

⁴³ Bu rivayet, temel hadis kitaplarından Buhârî'nin *Şahîh*-inde de geçmektedir (Buhârî, "Edeb", 78.) Allah katında isimlerin en zelili (en alçağı)'nin Meliku'l-Emlâk ismiyle isimlenen kimsenin olduğu bu hadis ile zikredilmiştir. Hadis kitaplarına bakıldığında rivayetin Halil b. Ahmed tarafından bütün olarak nakledildiği tespit edilmiştir.

⁴⁴ Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî, *Müsned*, (Mısır: Daru'l Hacer, 1999), 1/353; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 38/317; Ebû Davud, "Fiten", 1; Bezzar, *Müsned*, 7/226.

⁴⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4/372; Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Hasen et-Tirmizî, *Nevâdirü'l-uşûl fi'l-ehadis*, (Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 2010), 3/122; Taberânî, *ed-Dua*, 413; Beğavî, *Şerhu's-sünne*, 13/14.

⁴⁶ el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1424), 1/151.

⁴⁷ el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âşâr*, (Riyad: Mektebetü'r-reşid, 1409), 1/439.

⁴⁸ İbn Mâce, "Nikâh", 16; Müslim, "Nikâh", 60. Şiğar nikâhı kadınların mehrine mahsuben başka bir kadın verilmesi şartıyla akdedilen nikâhtır. Bu tip nikâh, cahiliye Araplarında yaygındı (Hayreddin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1989), s. 46.). Böyle bir evlilik, kadınların haklarının çiğnenmesinden dolayı, Hz. Peygamber "İslâm'da şiğar evliliği yoktur" buyurmuştur. Hadis kitaplarına bakıldığında rivayetin Halil b. Ahmed tarafından bütün olarak nakledildiği tespit edilmiştir.

⁴⁹ Bu rivayet, temel hadis kitaplarında geçmekte olan "Müslümana silâh çeken yahut ok atan bizden değildir" hadisiyle şakayla da olsa, bir Müslüman'a silah doğrultmak veya bıçak çekmek doğru bir şey değildir. Her şeyden önce, o insanı korkutmaya ve yaralamaya sebep olabilir. Haksız yere bir Müslüman'ı yaralamak ne kadar günahsa, yaralamaya giden yolları yapmak da o kadar tehlikelidir. Bir kimsenin elinde herhangi bir silah ya da gerilmiş yaydaki ok gibi bir silâhla bir başkasına doğru gelmemesi, şeytanın onu bir anda elinden çıkarıp o şahsın ölümüne, kendisinin de cehenneme gitmesine yol açabileceği belirtilir (Buhârî, "Fiten", 7; Müslim, "İmân", 98; İbn Mâce, *Hudûd*: 19). Halk arasında boş olduğu düşünülerek şakayla doğrultulmuş tüfek, tabanca için kullanılan, "Şeytan doldurur" ifadesi buradan gelmiş olabilir (Nebi Bozkurt, "Silah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/186-188).

⁵⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 30/147; Beğavî, *Şerhu's-sünne*, 1/452; Kasım b. Sellâm,

- 24 قال رسول الله ص يوم حُنين: شأهت الوجوه⁵¹ : شوه
- 25 دد: وفي الحديث: ما أنا من دد ولا الدد مَيَّ⁵²
- 26 طلع: وفي الحديث: لو كان لي طلاع الأرض ذهباً لافتديت به من هول المطلع⁵³
- 27 عدد: وفي الحديث: ما زالت أكلة خَيْبَر تُعَادُنِي فهذا أوان قَطْع أبيهري⁵⁴
- 28 عدل: وفي حديث عمر: الحمد لله الذي جعلني في قوم إذا ملئت عدلوني، كما يُعْدَل السهم في التقاف⁵⁵
- 29 عدا: وفي الحديث: لا عَدُو ولا هامة ولا صفر ولا غول ولا طيرة⁵⁶
- 30 نصر: وفي الحديث: انصُر أخاك ظالماً أو مظلوماً⁵⁷
- 31 وفي الحديث أن النبي (صلى الله عليه وسلم) كان إذا مرَّ بهَذَفٍ مائل أو صدفٍ مائل أسرع المشي: هَذَف⁵⁸
- 32 وشَر: [وفي الحديث]: لعن الله الواشرة⁵⁹
- 33 ترع: وقول رسول الله ص: إِنَّ مُتَبَرِّي عَلَى تَرْعَةٍ مِنْ تَرْعِ الْجَنَّةِ⁶⁰

Garibü'l-hadis, 1/187.

⁵¹ Huneyn Savaşı'nda düşman ordusunun şiddetli hücumu esnasında bir avuç toprak atıp, "Bu yüzler kahrolsun!" diyerek, her birinin kulağına bir "Bu yüzler kahrolsun!" cümlesi girdiği gibi, Allah'ın izniyle her bir düşman askerinin yüzüne bir avuç toprak gittiği ve gözleriyle meşgul olup kaçtıklarını anlatan bu rivayet, temel hadis kitaplarında geçmektedir (Dârimî, "Siyer", 16; Müslim, "Cihad ve Siyer", 1777(81).

⁵² Münavî, *Feyzü'l-kadir*, 3/13; Ukaylî, *ed-Duafai'l-kebir*, 4/427; Zehebî, *Mizanü'l-itidal*, 4/405; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 13/44.

⁵³ İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadis*, s. 389; Zehebi, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, 2/415; Suyuti, *Camiü'l-ehadis*, 29/6; Münavi, *Feyzü'l-kadir*, 5/332.

⁵⁴ Bezzâr, *Müsned*, 14/333; İbn Adiy, *el-Kamil fi duafai'r-ricâl*, 4/460; Zehebî, *Mizanü'l-itidal*, 2/156; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/154.

⁵⁵ Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, 2/372; Suyuti, *Camiü'l-ehadis*, 25/299; Ali el-Müttaki, *Kenzü'l-ummâl*, 12/563.

⁵⁶ Bu hadis, muteber hadis kitaplarında "Adva (hastalık bulaşması), hama (baykuş uğursuzluğu), safera (sefer ayının uğursuzluğu) diye bir şey yoktur" olarak geçmektedir (Buhârî, "Tıbb", 76; Müslim, "Selam", 33). Müellif, gul (gulyabani) ve tiyara (uğursuzluk), diye bir şey yoktur." şeklinde ekleme yapmıştır. Aynı hadisi Müslim; "Nev'a (yıldızların yağmura sebep olması), gül (gulyabani) dahi yoktur" ilavesi ile zikretmiştir (Müslim, "Selam", 33).

⁵⁷ İnananların zâlimin zulmüne engel olması gerektiği, böylece mazluma yardımcı olunacağı böyle yapılmaz ise, bir çeşit zulüm yapılmış olunacağı üzerine olan bu hadiste Peygamberimiz (s.a.s.) insanın, haksızlık eden de olsa, haksızlık edilen de olsa (din) kardeşine yardım etmesini buyurmuştur. Rivayetin tamamı muteber kaynaklarda bu şekildedir. Sıhhat bakımından âlimler *sahih* değerlendirmesinde bulunmaktadır (Buhârî, "Mezâlim", 4; Tirmizî, "Fiten", 68; Dârimî, "Rikak", 40).

⁵⁸ Beyhakî, *Su'abü'l-îmân*, 2/493.

⁵⁹ Beğavî, *Şerhu's-sünne*, 12/105; Deylemî, *el-Firdevs bi me'sûru'l-ıttab*, 3/466.

⁶⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 15/196; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 5/405; İbn Mende, *el-Müstahreç*, 2/388.

Müellif ve Eserler	Rivayet Sayısı
Buhari	12
Müslim	
Tirmizi	
İbn Mace	
Ebu Davud	
Nesai	
Ebû Davud et-Tayalisi: Müsned	1
Beyhaki: es-Sünenü'l-Kübra	1
Ahmed b. Hanbel: Kitabü Fedaili's-Sahabe	1
Ahmed b. Hanbel: Marifetü's-sünen ve'l-âsâr	1
Ahmed b. Hanbel: Müsned	4
Beğavi: Şerhus Sünnne	2
Bezzar: Müsned	3
Nesai: es-Sünenü'l Kübra	1
Darimi: Sünen	1
İbn Kuteybe: Te'vilü Muhtelifil Hadis	1
Beyhaki: Şüabü'l-İman	1
Zehebi: Siyeru A'lami'n-Nübelâ	1
İbn Ebi Şeybe: el-Musannef	1
Zehebi: Mizanül İtidal	1
Suyuti: Camiül Ehadis	2
İbn Hacer: Fethul Bari	1
Münavi: Feyzül Kadir	1
Eser Sayısı: 23	36

Halil b. Ahmed, hadislerin tamamıyla istişhad konusunda 23 farklı kaynaktan geçen hadislerden kullandığı görülmektedir. Elbette tabloda mezkûr âlimlerin ondan önce veya onun döneminde yaşadığını söylememekteyiz. Ancak kullanılan rivayetlerin niteliği

bakımından bakıldığında kendisinin büyük oranda makbul hadisleri kullandığı tespit edilmektedir. Halil b. Ahmed'in hadislerle tam olarak istişhadı konusunda 36 rivayete yer vermiştir. 36 rivayetin hepsi asıl veya şerh olmak üzere bir hadis kitabında geçmektedir. Rivayetler, hadis kaynaklarında geçerken aynı zamanda sözlük türü/garibü'l-hadis eserlerinde de geçmektedir. Bunlar, Kasım b. Sellam, Cahız ve İbn Manzur'dur. Her üç âlimin üç eserin hadisle direkt olarak bağlantısı bulunmamaktadır. Örneklem olarak nakledilen rivayetlerden bazılarında ve tablodaki bir rivayette Yahya b. Said el-Kattan ve müellif Câhiz geçmektedir. Her ikisinin de Halil b. Ahmed'in yaşadığı büyük oranda da çıkmadığı Basra'yla alakası bulunmaktadır. Câhiz, belki Halil b. Ahmed'den sonra yaşadığı için mazur görülebilir ancak Halil b. Ahmed isnâdında Yahya b. Said el-Kattan bulunan rivayetlere yer vermiştir. Bu da yaşadığı bölgedeki muhaddislere değer verdiğini, hadis alım ve nakil sürecinde onlardan istifade ettiğini göstermektedir. Câhiz gibi Basra'da yaşamış sonraki dönem âlimlerinin Halil b. Ahmed ile aynı nakillere yer vermesi yaşanan bölge ile alakalı görmek gerekir. Herhangi bir hadis kitabında geçmeyen ancak Câhiz da ve Halil b. Ahmed'in *Kitâbü'l-ayn*'inde geçen aynı rivayeti, ancak aynı mekânı paylaşmakla açıklanabilir. Dolayısıyla rivayetler açısından bölge kaynaklarından istifade ettikleri anlaşılmaktadır. Her üç âlimin eserlerinde yer alan rivayetlerin dışındaki hadisler Halil b. Ahmed'in hadis kaynaklarının başta hadisçilere dayandığını, yaşadığı dönemde Basra'da hadis naklinin ve yazımının ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Zira Halil b. Ahmed yaşadığı dönemin yansıması durumundadır. Eserine yer verdiği ve yukarıda bir kısmını verdiğimiz hadisler incelendiğinde, her ne kadar bu eserler sonraki dönem ait olsalar da, sıhhat ne kadar önem verdiğini göstermektedir.

1.2. Hadisin İlgili Yeriyle İstişhad

Halil b. Ahmed eserinde yer verdiği hadislerle genel olarak bakıldığında çoğunlukla kısmen naklettiği görülmektedir. Müellif bu şekilde yapmasının kitabın bir hadis kitabı değil, bir sözlük çalışması olması münasebetiyle ilgili kelimelerin anlaşılması için

hadislerle desteklenmesi gayesi olduğu düşünüldüğünde metinleri tamamıyla değil de bir bölümünü nakletmesi amacına hizmet etmiş diyebiliriz. Bu başlıkta altında yer alan rivayetleri örneklem yöntemiyle zikredeceğiz. Hadisin ilgili yerleriyle istiṣhad edilirken, nitelik bakımından farklı olanları ilk başta örnek olarak açıklayacağız. Kalan rivayetleri de okuyucunun bilgisi olması ve tablo halinde görebilmesi adına peş peşe aktaracağız.

1. Rivayet

أنف: وفي الحديث: إنَّ المؤمن كالبعير الأنف حيثما قيد انقاد⁶¹

Bu rivayet, temel hadis kitaplarından İbn Mace'nin *es-Sünen* isimli eserinde geçmekte olan "Ben sizi, gecesı gündüzü gibi apaydın olan (en küçük şüpheyi kabul etmeyen gayet açık) bir din üzerinde bıraktım. Benden sonra ancak helak olanlar, o dinden (başka yönlerle) sapar. Sizden kim yaşarsa fazla ihtilafa şahit olacaktır. Onun için bilip tanıdığınız sünnetime ve hidayete erdirilmiş olan Hulefa-i Raşidin'in sünnetlerine yapışınız. Bunları dışlarınızla sıkıca tutunuz. Başınızdaki halife siyah bir köle bile olsa ona itaatten ayrılmayınız. Çünkü mümin, (tevazu ve uysallığı bakımından) burnuna yular takılmış deve gibidir hangi tarafa sevk edilirse uyar." ⁶² Hadisinin "Çünkü mümin, (tevazu ve uysallığı bakımından) burnuna yular takılmış deve gibidir hangi tarafa sevk edilirse uyar" kısmıyla istiṣhad yapılmıştır. Müellifimiz أنف kelimesini açıklayabilmek için hadisin sadece ilgili yerini almıştır. İbn Mace tarafından bu hadis *sahih* olarak zikredilmiştir.

2. Rivayet

أنى: وفي الحديث: أذيت وأنيت⁶³

Bu rivayet, temel hadis kitaplarından İbn Mace'nin *es-Sünen*'inde geçmektedir. Cuma günü hutbe okurken bir adam mescide giren ve cemâatin üstünden atlayarak yer bulmaya çalışan bir kişiye Rasûlüllâh (s.a.s.)'in: " (Artık) otur! Sen hem (cemaata)

⁶¹ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 1/93.

⁶² İbn Mâce, "Mukaddime", 6.

⁶³ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 1/95.

eziyet ettin hem de geç kaldın.” hadisten alınmıştır.⁶⁴ Halil b. Ahmed أنى kelimesini açıklamak için hadisin sadece “Sen hem (cemaata) eziyet ettin hem de geç kaldın.” kısmını alarak istişhad yapmıştır. İbn Mace tarafından bu hadis *sahih* olarak belirtilmiştir.

3. Rivayet

ترب: وفي الحديث: خَلَقَ اللهُ التُّرْبَةَ يَوْمَ السَّبْتِ، وَخَلَقَ فِيهَا الْجِبَالَ يَوْمَ الْأَحَدِ، وَالشَّجَرَ يَوْمَ الْاِثْنَيْنِ⁶⁵

Bu rivayet, temel hadis kitaplarından Müslim’de geçmektedir. “Allah (c.c.) yeri cumartesi günü yaratmış, o toprakta dağları pazar günü, ağaçları pazartesi günü, sevilen şeyleri salı günü, nuru çarşamba günü yaratmış. Yerin üzerine hayvanları perşembe günü yaymıştır. Âdem (a.s.)’ı da cuma günü ikindiden sonra mahlûkatın en sonunda ve cum’a saatlerinin nihâyetinde, ikindi ile akşam arasında yaratmıştır.” hadisinden alınmıştır.⁶⁶ Müellif, ترب (toprak) kelimesini açıklayabilmek için hadisin “Allah yeri cumartesi günü yaratmış, o toprakta dağları pazar günü, ağaçları pazartesi günü” kısmını alarak istişhad yapmıştır.

4. Rivayet

جبر: وفي الحديث: جُرُحُ الْعِجْمَاءِ جُبَارٌ⁶⁷

Bu rivayet, temel hadis kitaplarından Dârimî’de geçmektedir. Dârimî’deki “(Sahibi tarafından bağlanmış bir) hayvanın (bağından kurtularak yaptığı) yaralama (ve zararlar) boşa gider, (hayvanın sahibi tarafından ödenmez). Kuyu (zararı) da boşa gider. Mâden (zararı) da boşa gider. Rikâzda ise beşte bir (nisbetinde vergi vermek) gerekir.”⁶⁸ hadisinden alınmıştır. Müellif, جبر (yaralama) kelimesini açıklayabilmek için hadisin “(Sahibi tarafından bağlanmış bir) hayvanın (bağından kurtularak yaptığı) yaralama (ve zararlar) boşa gider, (hayvanın sahibi tarafından ödenmez).” kısmını alarak istişhad yapmıştır.

⁶⁴ İbn Mâce, “Kitâbü ikameti’s-salat”, 88.

⁶⁵ Halil b. Ahmed, Kitâbü'l-ayn, 1/182.

⁶⁶ Müslim, “Kitabü sıfatı'l-kıyame”, 27.

⁶⁷ Halil b. Ahmed, Kitâbü'l-ayn, 1/215.

⁶⁸ Dârimî, “Zekât”, 30; Nesâî, “Zekât”, 28.

5. Rivayet

: وفي الحديث: لا أكل إلا ما لَوْقَ لي⁶⁹ ولق

Bu rivayet, temel hadis kitaplarında tespit edilememiştir. İlk dönem dil âlimlerinden Kasım b. Sellâm, *Garibü'l-hadis* isimli eserinde geçmektedir.⁷⁰

6. Rivayet

هيع: وفي الحديث: كَلَّمَا سَمِعَ هَيْعَةً طَارَ إِلَيْهَا⁷¹

Bu rivayet, Müslim'in *Sahih*'inde geçmektedir.⁷² Ancak İbn Mace'de daha geniş halde şu şekilde geçmektedir: « خَيْرُ مَعَايِشِ النَّاسِ رَجُلٌ مُمْسِكٌ بِعَنْانِ فَرَسِهِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ، وَيَطِيرُ عَلَى مَتْنِهِ، كَلَّمَا سَمِعَ هَيْعَةً أَوْ فَرْعَةً، طَارَ عَلَيْهِ إِلَيْهَا، يَبْتَغِي الْمَوْتَ أَوْ الْقَتْلَ مَطْلَانَهُ، وَرَجُلٌ فِي غَنِيمَةٍ فِي رَأْسِ شَعْفَةٍ مِنْ هَذِهِ الشَّعَافِ، أَوْ بَطْنٍ وَادٍ مِنْ هَذِهِ الْأَوْدِيَةِ، يُقِيمُ الصَّلَاةَ، وَيُؤْتِي الزَّكَاةَ، وَيَعْبُدُ رَبَّهُ حَتَّى يَأْتِيَهُ الْيَقِينُ، لَيْسَ مِنْ خَيْرِ النَّاسِ إِلَّا فِي خَيْرٍ ». Rivayet hadis kitapları dışında sözlüklerde/garibül hadislerde de geçmektedir. Mesela İbn Manzûr'un *Lisanü'l-Arab* isimli eserinde şu şekilde zikredilmektedir.⁷³ خَيْرُ النَّاسِ رَجُلٌ مُمْسِكٌ بِعَنْانِ فَرَسِهِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَلَّمَا سَمِعَ هَيْعَةً طَارَ إِلَيْهَا. Rivayet, temel hadis ve ikinci derece hadis kitaplarında geçmemektedir. Lakin garibü'l-hadis kitaplarında zikredilmektedir. İbnü'l-Esîr (öl.606/1210), herhangi bir söz gibi atıfta bulunurken,⁷⁴ Zemahşeri (öl.538/1144) hadis olarak zikretmekte⁷⁵ ve ilk dönem garibü'l-hadis yazarlarından Kasım b. Sellâm (öl.224/838)⁷⁶ ve ilk dönem siyer âlimlerinden İbn Hişam (öl.218/833)⁷⁷ ise hadis olarak nakletmektedir.

Yukarıda yer verilen altı rivayetin seçiminde birkaç noktaya dikkat edilmiştir. Rivayetleri değerlendirirken örneklem sistemi kullanıldığı için Halil b. Ahmed'in hadisin ilgili yeriyle istişhad yaparken nitelik olarak farklılıklar var mı düşüncesiyle rivayetler gruplandırılmıştır. Söz konusu rivayetlerden ilk olarak yer verilen-

⁶⁹ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 1/80.

⁷⁰ Kasım b. Sellâm, *Garibü'l-hadis*, 4/144.

⁷¹ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 4/337.

⁷² Müslim, "İmare", 125; İbn Mace, "Fiten" 23.

⁷³ İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, 8/378.

⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *en-Nihaye fi garibi'l-hadis*, 5/288.

⁷⁵ Zemahşeri, *el-Faik fi garibi'l-hadis*, 4/121.

⁷⁶ Kasım b. Sellâm, *Garibü'l-hadis*, 1/121.

⁷⁷ İbn Hişam, *es-Siretü'n-nebeviyye*, 2/75.

ler, temel hadis kitaplarında geçenler, sonrakiler ise hadis kitapları dışında başka kitaplarda geçenler şeklindedir. İkinci grup olarak zikredilen rivayetlere Halil b. Ahmed "hadis" derken herhangi bir hadis kitabında bulunmayıp sözlük literatürünün temel eserlerinden olan çalışmalarda bulunması dikkat çekicidir. Belki hadis alanında sözlük literatürüyle aynı minvalde içeriğe sahip "Garibü'l-hadis" edebiyatının örneklerinin burada görülmesi önemlidir.

Diğer Rivayetler

1. ثَلَب: وفي الحديث: وللعاهر الأثلَب⁷⁸
2. جلب: وفي الحديث: لا جَلَبَ في الإسلام⁷⁹
3. حبب: وفي الحديث: كما تَنْبُتُ الْجَبَّةُ فِي حَمِيلِ السَّيْلِ⁸⁰
4. حبل: وكانت العرب رِيَّما تَبَايَعُوا عَلَى حَبْلِ الْحَبْلَةِ فَهَيَّ رَسُولَ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - عَنْ بَيْعِ الْمُضَامِينَ وَالْمَلَقِيحِ وَحَبْلِ الْحَبْلَةِ⁸¹
5. حنف: وفي الحديث: لَا يَتَخَلَّلُكُمُ الشَّيْطَانُ كَأُولَادِ الْحَدَفِ⁸²
6. حرم: وقال النبي - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ -: مَكَّةُ حَرَمٌ إِبْرَاهِيمَ، وَالْمَدِينَةُ حَرَمِي⁸³
7. حمل: وفي الحديث: فَيُخْرِجُونَ مِنَ النَّارِ فَيَنْبُتُونَ كَمَا تَنْبُتُ الْجَبَّةُ فِي حَمِيلِ السَّيْلِ⁸⁴
8. حوز: وفي الحديث: فَمَا تَحَوَّرَ عَنْ فِرَاشِهِ⁸⁵
9. خلق: وفي الحديث: خَلَعَ رِبْقَةَ الْإِسْلَامِ مِنْ عُنُقِهِ⁸⁶
10. دبا: وَفِي الْحَدِيثِ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ نَهَى الدُّبَاعَ وَالْحَنْثَمَ وَالنَّقِيرَ⁸⁷

⁷⁸ İbn Ebi Şeybe, *el-Musannef*, 4/51; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 11/265.

⁷⁹ Taberani, *Mucemü'l-kebir*, 11/147.

⁸⁰ Buhârî, "Ezan", 129, "Rikak", 51, "Tevhid", 24, Müslim, "İman", 83, İbn Mâce "Zühd", 37; Dârimî, "Rikak", 96.

⁸¹ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 4/470.

⁸² Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 3/143.

⁸³ Buhârî, "Büyû", 53; Müslim, "Hacc", 86.

⁸⁴ Dârimî, "Rikak", 96; Buhârî, "Ezan", 129, "Rikak", 51, "Tevhid", 24, Müslim, "İman", 83, İbn Mâce "Zühd", 37.

⁸⁵ et-Tayâlisî, *Müsned*, 1/475.

⁸⁶ Tirmizî, "Emsal", 3; Nesâî, "Kitabü kat'ı's-sârik", 1. "Zina eden kimse zina ettiği anda mü'min değildir. Hırsızlık yapan da hırsızlık yaptığı an mü'min değildir. İçki içende içki içtiği an mü'min değildir. Dördüncü bir şey daha söylemişti ama ben unuttum. Bunlardan birini yapan kimse İslâm'la bağını koparmış olur. Eğer tevbe ederse, Allah tevbeleri kabul edendir." hadisinden alınmıştır (Nesâî, "Kitabü kat'ı's-sârik", 1). Müellif, خلع (bağını koparmak) kelimesini açıklayabilmek için hadisin "İslâm'la bağını koparmış olur" kısmını alarak istişhad yapmıştır.) Bu hadis, *hasen sahih garib*'tir.

⁸⁷ Tirmizî, "Emsal", 3; Nesâî, "Kitabü kat'ı's-sârik", 1. "Ben size dört şey emrediyor ve dört şeyden de nehyediyorum: Allah'a imân etmek ve Lâ ilahe ille'llah (Allah'tan başka tanrı yoktur hakikatine) şehâdet etmek" buyurdu ve (parmağını) eliyle şöyle

11. رود: وفي الحديث: الحمى رائد الموت⁸⁸
12. زيب: وفي الحديث: إنَّ لله ريحاً يُقال لها: الأَرْيَبُ⁸⁹
13. سحر: ومنه حديث عائشة: تُوفِّي رسول الله صلى الله عليه و [على] آله وسلم- بين سَحْرِي ونَحْرِي⁹⁰
14. سعر: وقيل للنبي صلى الله عليه وآله: سَعِرَ لنا. فقال: المُسَعَّرُ الله⁹¹
15. سف: وفي الحديث أن ابن عمر نظر إلى رجل فقال: به سَفَعَةٌ من الشيطان⁹²
16. سل: وفي حديث أبي زرعة بن أبي زرعة: كَمَسَلِ شَطْبَةٌ⁹³
17. ضهى: وفي الحديث: أشدُّ النَّاسِ عذاباً الَّذِينَ يُضَاهَوْنَ خَلْقَ اللَّهِ⁹⁴
18. طفو: وفي الحديث: اقْتُلُوا ذَا الطُّفَيْنَيْنِ⁹⁵

bağladı; devamla: "Namazı kılmak, zekâtı vermek ve ganimet aldığınız şeylerin beşte birini (devlete) vermenizdir. Ve sizleri dubbâi', hantem, nakîr ve müzefet (denilen kaplarda yapılan içkiler) den nehyediyorum" hadisinden alınmıştır (Nesâî, "Kitabü kat'î's-sârık", 1). Müellif, دُبَّ (dubbâi) kelimesini açıklayabilmek için hadisin "sizleri dubbâi', hantem, nakîrden nehyediyorum" kısmını alarak istişhad yapmıştır (Dârimî, "Eşribe", 14; Buhârî, "Zekât", 1, "Menakıb", 1; Tirmizî, "Eşribe", 5; Müslim, "Eşribe", 6; Nesâî, "Eşribe", 32).

⁸⁸ Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 12/284.

⁸⁹ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 3/508.

⁹⁰ Müellif, "Peygamber (s.a.s.) benim evimde, benim nevbetimde, benim göğsümün üstü ile gerdanımın arasında vefat etti. Bir de Allah (O'nun vefatı sırasında) benim tükürüğüm ile O'nun tükürüğünü bir arada birleştirdi." hadisinin "Peygamber (s.a.s.) benim evimde, benim nevbetimde, benim göğsümün üstü ile gerdanımın arasında vefat etti." kısmıyla istişhad yapmıştır (Buhârî, "Humus", 4; Müslim, "Fedail", 13).

⁹¹ Müellif, سعر (fiyatını belirlemek) kelimesini açıklamak için "Şüphesiz ucuzlatıp pahalandıran, daraltan, genişleten ve rızık veren Allah'tır. Şüphesiz ne bir kan ne de bir mal ile ilgili herhangi bir hakkı benden isteyecek bir kimse bulunmadığı halde Rabbime kavuşmamı umarım." hadisini kullanarak istişhad yapmıştır (İbn Mâce, "Ticaret", 27; Tirmizî, "Buyu", 73; Dârimî, "Buyu", 13).

⁹² İbn Manzûr'un *Lisanü'l-Arab*, 8/158.

⁹³ Buhârî, "Nikâh", 83; Müslim, "Fedailü's-sahabe", 14.

⁹⁴ Rivayete göre Rasûlüllâh (s.a.s.) bir seferden geldiğinde Âişe (r.a.ha.) kendisinde birtakım timsaller bulunan bir perdesini kendisine ait olan bir raf üzerine örtmüştü. Rasûlüllâh onu görünce yerinden çıkıp yırttı ve "Kıyamet gününde insanların en şiddetli azaplıları, Allah'ın yaratmasına benzetmeye çalışan kimselerdir" hadisini söylemiştir. Müellif, ضهى kelimesini açıklamak için hadisin "insanların en şiddetli azaplıları, Allah'ın yaratmasına benzetmeye çalışan kimselerdir" kısmını alarak istişhad yapmıştır (Buhârî, "Libas", 91; Müslim, "Elbise ve Zinet", 91; Nesâî, "Zinet", 113).

⁹⁵ Rivayete göre Rasûlüllâh (s.a.s.), Âişe (r.a.ha.)'a "Arkasında iki beyaz çizgisi olan yılanı öldürünüz. Çünkü o cins yılan gözün nurunu giderir ve gebe kadına (çocuğunu düşürtüp) musibet getirir" buyurmuştur. Müellif, طفو kelimesini açıklamak için hadisin sadece "Arkasında iki beyaz çizgisi olan yılanı öldürünüz." kısmıyla istişhad yapmıştır (Buhârî, "Bed'il Halk", 15).

19. طيب: وفي الحديث: يُكْرَهُ أَنْ يَسْتَطِيبَ الرَّجُلُ بِيَمِينِهِ⁹⁶
20. عجر: وفي الحديث: أُنْكَرُ عَجْرَهُ وَبُجْرَهُ⁹⁷
21. عجم: وفي الحديث: جُرْحُ الْعِجْمَاءِ جُبَار⁹⁸
22. عجم: وفي الحديث: جُرْحُ الْعِجْمَاءِ جُبَار⁹⁹
23. عرا: وفي الحديث: أَنْ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ رَخَّصَ فِي الْعَرَا¹⁰⁰
24. عطن: وفي الحديث: فِي الْبَيْتِ أَهْبُ عَطْنَةً¹⁰¹
25. علق: وفي حديث الإفك: وَإِنَّمَا يَأْكُلُنَ الْعَلَقَةُ مِنَ الطَّعَامِ¹⁰²
26. عمق: وفي الحديث: لَوْ تَمَادَى الشَّهْرُ لَوَاصَلْتُ وَصَالًا يَدْعُ الْمُتَعَمِّقُونَ تَعَمِّقَهُمْ¹⁰³

⁹⁶ Rasûlüllâh (s.a.s.)'ın " Şüphesiz (eğitim ve öğretim bakımından) benim size olan yakınlığım ancak babanın çocuğuna olan yakınlığı gibidir. Size (dininizi) öğretiyorum. Abdest bozacak yere vardığınız zaman kible'ye doğru durmayınız, sırtınızı da kibleye vermeyin ve 3 taş ile istinca edin, hayvan tersi ve kemik ile istinca etmeyi ve adamın sağ eli ile istinca etmesini yasakladım." hadisini Müellif, طيب kelimesini açıklamak için hadisin sadece "Adamın sağ eli ile istinca etmesini yasakladım." kısmıyla istişhad yapmıştır (Buhârî, "Bed'il Halk", 15).

⁹⁷ Buhârî, "Nikâh", 83; Müslim, "Fedailü's-sahabe", 92. Müellif, Hz. Âişe (r.a.ha.)'ın on bir kadının kocalarının haberlerinden bir şey saklamayıp birbirlerine bildireceklerine dâir aralarında söz vermeleri hakkındaki hadiste geçen "gizli açık her hâlini sayıp dökmek" kısmını istişhad amacıyla alarak عجر kelimesini açıklamıştır.

⁹⁸ Buhârî, "Bed'ül-halk", 15. Rasûlüllâh (s.a.s.)'ın " Şüphesiz (eğitim ve öğretim bakımından) benim size olan yakınlığım ancak babanın çocuğuna olan yakınlığı gibidir. Size (dininizi) öğretiyorum. Abdest bozacak yere vardığınız zaman kible'ye doğru durmayınız, sırtınızı da kibleye vermeyin ve 3 taş ile istinca edin, hayvan tersi ve kemik ile istinca etmeyi ve adamın sağ eli ile istinca etmesini yasakladım." hadisini Müellif, طيب kelimesini açıklamak için hadisin sadece "Adamın sağ eli ile istinca etmesini yasakladım." kısmıyla istişhad yapmıştır.

⁹⁹ Dârimî, "Zekât", 30; Nesâî, "Zekât", 28. Müellif, sahibi tarafından bağlanmış bir hayvanın bağından kurtularak yaptığı yaralama maden zararlarının ödenmeyeceği rikaz'da ise beşte birini ödeyeceğine dair olan hadisten sadece yaralamanın ödenmeyeceği kısmını istişhad amacıyla alarak عجم kelimesini açıklamıştır.

¹⁰⁰ Buhârî, "Buyu", 94; Müslim, "Buyu", 64; İbn Mâce, "Ticaret", 55; Nesâî, "Buyu", 32. Müellif, عرا kelimesini açıklamak için Peygamber (s.a.s.)'ın ağaç üzerindeki yaş meyveyi, kurduğunda oluşturabileceği kuru hurma miktarını takdir ile (o kadar kuru hurma mukabilinde) satma hususunda ruhsat vermesi konusundaki hadisten bir kısmını kullanarak istişhad yapmıştır.

¹⁰¹ Suyuti, *Camiü'l-hadis*, 27/220; Ali el-Müttaki, *Kenzü'l-ummâl*, 7/186; İbn Sa'd, *Tabakatü'l-kübra*, 1/361.

¹⁰² Buhârî, "Şehadet", 15.

¹⁰³ Buhârî, "Temenni", 9; Müslim, "Oruç", 59. Müellif, عمق kelimesini açıklamak için Peygamber (s.a.s.)'ın Ramazan ayının sonunda (iftar vaktinde yemeyip içmeyecek) orucunu birbirine eklemesiyle, birtakım insanın da aynı şeyi yapmaları üzerine söylediği "Eğer ay benim için uzatılsaydı, bu derinlemesine gidicilerin derinleştirmelerini terk edebilecekleri bir ulamayı muhakkak yapardım, Şüphesiz ben sizin gibi değilim. Ben, Rabbin beni doyurur ve içirir hâlde bulunurum" hadisinin "Eğer ay benim için uzatılsaydı, bu derinlemesine gidicilerin derinleştirmelerini terk edecek-

27. غرب: وفي حديث لعمر: استحالت الدلو في يدي عُمَرُ غَرْبًا¹⁰⁴
28. غل: وفي الحديث: لا إسلال ولا إغلان¹⁰⁵
29. وفي الحديث: كلُّ مولودٍ يولد على الفطرة حتى يكون أبواه يُمجِّسانه أو ينصرَّانه أو يهودانه: فطر¹⁰⁶
30. قرر: وفي الحديث: ول حارها من تولي قارها¹⁰⁷
31. قوا: وفي الحديث: يذهب الدين سنة سنة، كما يذهب الحبل قوة قوة¹⁰⁸
32. كفا: وفي الحديث: المسلمون إخوة تتكافأ دماؤهم¹⁰⁹
33. لقس: وفي الحديث: لا تقل خبثت نفسي، ولكن لقسست¹¹⁰
34. لوب: وفي الحديث: ما بين لابتيها أهل بيت أفقر منّا¹¹¹
35. مجس: وفي الحديث: كلُّ مولودٍ يولد على الفطرة حتى يكون أبواه يُمجِّسانه أو ينصرَّانه أو يهودانه¹¹²

leri bir ulamayı muhakkak yapardım" kısmı ile istişhad yapmıştır.

¹⁰⁴ Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 7/299.

¹⁰⁵ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 9/371.

¹⁰⁶ Buhârî, "Cenaiz", 92; Müslim, "Kader", 6. Müellif, فطر kelimesini açıklamak için Peygamber (s.a.s.)'ın "Her doğurulan çocuk, fitrat üzere doğurulur. Sonra anası ile Bâbasi onu Yahudi yaparlar yahut Nasrânî yaparlar yahut Mecusi yaparlar. Hayvan yavrusunun eksiksiz tam bir hayvan yavrusu sıfatında doğurulması gibi. Sen o hayvan yavrusu içinde kulağı, dudağı, burnu, ayağı kesik olanını hiç görür müsün?" hadisinden bir kısmını kullanarak istişhad yapmıştır.

¹⁰⁷ Dârimî, "Mukaddime", 20; Müslim, "Hudud", 38. Müellif, قرر kelimesini açıklamak için hadisdeki "Sen onun cefâsını, sefasını sürene yükle" Arapların ünlü atasözünü kullanarak hadisin bir kısmını kullanarak istişhad yapmıştır.

¹⁰⁸ Dârimî, "Mukaddime", 16. Müellif, قوا kelimesini açıklamak için "Dinin (yok olup) gitmesinin başlangıcı sünnetin terkedilmesi (ile olacaktır). İpin bir büküm bir büküm (daha çözülerek yok olup) gitmesi gibi din de bir sünnet bir sünnet (derken yok olup) gider." Hadisin sadece "İpin bir büküm bir büküm (daha çözülerek yok olup) gitmesi gibi din de bir sünnet bir sünnet (derken yok olup) gider." kısmıyla istişhad yapmıştır.

¹⁰⁹ Nesâî, "Kasame", 13; İbn Mâce, "Diyet", 31. Müellif, كفا kelimesini açıklamak için Peygamber (s.a.s.)'ın "Müslümanların kanları (kısas ve diyet hususunda) eşittir. Ve Onların (kâfirlere verebilecekleri mal, can ve namus) teminatını (mertebece) en düşük olanı akdedebilir (verebilir). Ve (savaşta alınan ganimet) düşman saflarına en yakın olanlar tarafından en uzak olana iade edilir." hadisinden "Müslümanların kanları eşittir" kısmını kullanarak istişhad yapmıştır.

¹¹⁰ Buhârî, "Edeb", 100; Müslim, "Edeb", 16. Müellif, لقس kelimesini açıklamak için Peygamber (s.a.s.)'ın "Sakin biriniz: Nefsim pis oldu, demesin! Lâkin: Nefsim kötüleşti, desin?" hadisinden bir kısmını kullanarak istişhad yapmıştır.

¹¹¹ Buhârî, "Edeb", 68; Dârimî "Oruç", 19. Müellif, لوب kelimesini açıklamak için Peygamber (s.a.s.) ile Ramazan ayında orucunu bozan bir kişi ile arasındaki diyalogunu konu alan hadisin bir kısmını kullanarak istişhad yapmıştır.

¹¹² Buhârî, "Cenaiz", 92; Müslim, "Kader", 6. Müellif, مجس kelimesini açıklamak için Peygamber (s.a.s.)'ın "Her doğurulan çocuk, fitrat üzere doğurulur. Sonra anası ile bâbasi onu Yahudi yaparlar yahut Nasrânî yaparlar yahut Mecusi yaparlar. Hayvan

36. مرج: وفي الحديث: قد مَرَجَتْ عُهُودُهُمْ وَأَمْرُجُوهَا¹¹³
37. مطل: وفي الحديث: مَطْلُ الْعَنِيِّ ظُلْمٌ¹¹⁴
38. معى: وفي الحديث: اَغْدُ عَالِمًا أَوْ مُتَعَلِّمًا وَلَا تَعُدْ إِمْعَةً¹¹⁵
39. نَخ: وفي الحديث ليس في النَّخَةِ صدقة¹¹⁶
40. نَخ: وفي الحديث: النَّخَاعَةُ في المسجد خطيئة¹¹⁷
41. نَصص: وفي الحديث: إذا بَلَغَ النِّسَاءُ نَصَّ الجَقاق فَالْعَصْبَةُ أُولَى¹¹⁸
42. نَضَم: وفي حديث أشراف الساعة: وآيات تَتَابَعُ كَنِظَامٍ بِأَلٍ قُطِعَ سَلْكُهُ¹¹⁹

yavrusunun eksiksiz tam bir hayvan yavrusu sıfatında doğurulması gibi. Sen o hayvan yavrusu içinde kulağı, dudağı, burnu, ayağı kesik olanını hiç görür müsün?" hadisinden bir kısmını kullanarak istişhad yapmıştır.

¹¹³ İbn Mâce, "Fiten", 10. Müellif, **مرج** kelimesini açıklamak için Peygamber (s.a.s.) "İnsanların elekten geçirilerek iyilerin gittiği, kötülerin kaldığı, ahitlere sadakat ve emanetlere riayetlerinin bozulduğu, ihtilafa düştükleri (Rasûlü Ekrem (s.a.s.) ellerinin parmaklarını birbirine geçirerek) ve şöyle oldukları bir yakın gelecekte haliniz nasıl olacak?" hadisinin sadece "ahitlere sadakatin bozulduğu" kısmıyla istişhad yapmıştır.

¹¹⁴ Dârimî, "Buyu", 48; Buhârî, "Havalat" 1; Müslim, "Musakaat" 33; İbn Mâce, "Sadakalar"; 8. Tirmizi, "Buyu", 68; Nesâî, "Buyu", 101. Müellif, **مطل** kelimesini açıklamak için Peygamber (s.a.s.)'in "Zengin, borcunu geciktirmesi zulümdür! Biriniz (alacağı için) zengin birine gönderildiğinde ("havale" edildiğinde), o (ona) gitsin." hadisinden bir kısmını kullanarak istişhad yapmıştır.

¹¹⁵ Bu rivayet, Dârimî'de geçmektedir (Dârimî, "Mukaddime", 32). Müellif, **معى** kelimesini açıklamak için "Âlim ya da öğrenci ol! Bunların arasında olma! Çünkü bunların arasında olan cahildir. Melekler ise, sabahleyin ilim aramaya giden kimseye, yapacağı şeyden hoşnut olduklarından, kanatlarını yayarlar." hadisinden alıntı yapması mümkün olabilir. Çünkü bunların arasındaki kişinin "imma (şahsiyet-siz)" olması düşünülebilir. Böyle bir eklenmiş olması mümkün olabilir.

¹¹⁶ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 4/199.

¹¹⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19/118; Suyuti, *Camiü'l-hadis*, 22/33; Ali el-Müttaki, *Kenzü'l-ummâl*, 7/663. Müellif, **نَخ** kelimesini açıklamak için hadisi zikrettikten sonra kelimenin eş anlamlısını zikretmek için "Yani" diyerek muteber kaynaklardaki hadiste geçen **النَّخَاق** kelimesini vermiştir. Böylelikle muteber hadis kaynaklarındaki Peygamber (s.a.s.)'in "Mescide tükürmek bir günâhtır. Bu günâhın keffâreti ise onu görmektir" (Dârimî, "Namaz", 116; Buhârî, "Salat" 37; Müslim, "Mescitler ve Namaz Kılınan Yerler", 55; Nesâî, "Mesacid", 30) hadisinin "Mescide tükürmek bir günâhtır." kısmını kullanarak istişhad yapmıştır.

¹¹⁸ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 7/195.

¹¹⁹ Tirmizi, "Fiten", 38. Müellif, **نَضَم** kelimesini açıklamak için Rasûlüllâh (s.a.s.)'ın "Ganimet ve devlete ait mallar kredi sermaye belli kişiler arasında dönüp dolaştığı zaman, emanet ganimet gibi sayılıp emanete riayet kalmadığı zaman, Zekât verme işi angarya ve cereme gibi sayıldığı zaman, din dışındaki ilimler ve bilgiler öğrenildiği zaman, kişi hanımına itaat edip annesine saygısızlık yaptığı zaman, arkadaşına yakın olup, babasından uzaklaştığı zaman, mescitlerde Allah ve Rasûlü'nün istemediği sesler yükseldiği zaman, İslam yolundan ayrılan kimselerin kabile başına başkan oldukları zaman, aşağılık kimselerin topluluğun başına idareci olarak geç-

43. نهم: وفي الحديث: منهومان لا يشبعان منهوم بالعلم ومنهوم بالمال¹²⁰
 44. هون: وجاء عن النبي صلى الله عليه و [على] آله وسلم: أحبُّ حبيبك هُوناً¹²¹
 45. وزز: وفي الحديث: لَجُوفَةٌ أَرِيْزٌ كَأَرِيْزِ الْمَرْجَلِ¹²²
 46. وشم: وفي الحديث: لعن الله الواشمة والمستوشمة والمتنشمة¹²³
 47. وطأ: وجاء في الحديث: اللهم اشُدُّ وطأتك على مُصْرٍ¹²⁴
 48. ولق: وفي الحديث: لا أكل إلا ما لَوْقَ لي¹²⁵

Halil b. Ahmed, hadislerle istişhadında *Kitâbü'l-ayn*'da en fazla hadisin ilgili yeriyile istişhad etmiştir. Yukarıda da zikrettiğimiz üzere toplamda 51 rivayet tespit edilmiştir. Bu rivayetlerin tablo halinde kaynaklara göre dağılımı şu şekildedir:

tikleri zaman. Bir kimseye şerrinden korkulduğu için ikram ve hürmet gösterildiği zaman, şarkıcı ve sanatçı denilen kadınlar ortaya çıktıkları ve meşhur oldukları zaman, her türlü çalgı aletleri çıkıp alınıp satıldığı zaman, içkinin her türlü kullanıldığı zaman, bu ümmetin sonradan gelen nesilleri önceki atalarına lanet okudukları zaman bu durumda kızıl rüzgârını gözetleyin, depremleri gözetleyin, topluca yere batmaları bekleyin, kılıç değiştirme olaylarını bekleyin, taşlanma olaylarını gözetleyin ipi kopan kolyenin tanelerinin birer birer dağılıp takip etmesi gibi değişik alametleri bekleyin.” Hadisin sadece “ipi kopan kolyenin tanelerinin birer birer dağılıp takip etmesi gibi değişik alametleri” kısmıyla istişhad yapmıştır.

¹²⁰ Bu rivayet, Dârimî'nin, *Sünen*'inde geçmektedir (Dârimî, “Mukaddime”, 32). Müellif, نهم kelimesini açıklamak için “İki haris doymaz: İlme düşkün olan ondan doymaz, dünyaya düşkün olan ondan doymaz. İşte kaygısı, kederi ve tasası ahiret olan kimsenin, Allah kazancına elverir ve zenginliğini kalbine kor, (ona gönül zenginliği verir). Kaygısı, kederi ve tasası dünya olan kimsenin de Allah kazancını, (ahiretini akla getiremeyecek şekilde) çoğaltır ve fakirliğini iki gözünün arasına kor, (onu açgözlü yapar). Artık o ancak fakir olarak sabahlar ve fakir olarak akşamlar.” hadisinin sadece “İki haris doymaz: İlme düşkün olan ondan doymaz, dünyaya (Mal) düşkün olan ondan doymaz.” kısmıyla istişhad yapmıştır.

¹²¹ Beyhakî, Şu'abü'l-îmân, 8/514.

¹²² Rivayet, Nesâî'nin, *Sünen*'inde geçmektedir (Dârimî, “Mukaddime”, 32). Müellif, وزز kelimesi için Mutarrîf (r.a.)'ın babasından rivâyeti “Rasûlüllâh (s.a.s.)'in yanına varmışım. Namaz kılıyordu, içinden huçkırarak ağlıyordu.” hadisinin sadece “içinden huçkırarak ağlıyordu” kısmıyla istişhad yapmıştır.

¹²³ Buhârî, “Libas”, 86; Nesâî, “Ziyet”, 23; Müslim, “Libas”, 33; İbn Mâce, “Nikâh”, 52. Müellif, وشم kelimesini açıklamak için eserlerde geçen ilgili hadisin “döğme yapıcılığından ve döğme yaptırıcılığından nehyetti” kısmını zikrederek istişhad yapmıştır.

¹²⁴ Buhârî, “Ezan”, 126. Müellif, وطأ kelimesini açıklamak için eserlerde geçen Rasûlüllâh (s.a.s.)'in sabah namazında “Allahım! el-Velîd bin el-Velîd'i, Seleme b. Hişâm'ı, Ayyaş bin Ebî Rabîa'yı ve Mekke'de bulunan zayıf mü'minleri kurtar. Allah'ım! Mudar kabilesine şiddetli baskı yap, Yûsuf (a.s.)'in kıtlık seneleri gibi onların başına kıtlık yıllarını getirmekle tazip et. “Duanın “Allah'ım! Mudar kabilesine şiddetli baskı yap (helak et, azap ver) kısmını zikrederek istişhad yapmıştır.

¹²⁵ Beyhakî, Şu'abü'l-îmân, 7/318.

Müellif ve Eserler	Rivayet Sayısı
Buhari	30
Müslim	
Tirmizi	
Ebû Davud	
İbn Mace	
Nesai	
Ebû Davud et-Tayalisi: Müsned	1
Beyhaki: es-Sünenü'l-Kübra	6
Ahmed b. Hanbel: Müsned	1
İbn Ebi Şeybe: el-Musannef	1
Taberani: Mucemül kebir	1
Darimi: Sünen	5
Nesai: es-Sünenü'l-Kübra	1
İbn Manzur: Lisanü'l-Arab	1
Beyhaki: Şüabü'l-iman	2
İbn Sad: Tabakatü'l-kübra	1
Kasım b. Sellam: Garibü'l-hadis	1
Eser Sayısı: 17	

Genel olarak bakıldığında muhaddis, bir hadis metnini ele aldığı anda onun için hadisin tamamının isnatlarıyla okunması çok önemlidir. Ancak sözlük içerikli bir çalışma için durum öyle değildir. Onun için kelimenin anlaşılır olması için hadisi istediği gibi kırpması, kesmesi, kısaltması ve konuyu kısa tutarak isnadsız belirmesi normaldir. Onun için göz önünde tutulması gereken açılan kelimenin hadis içinde zikredilmiş olmasıdır.

Yukarıdaki eser sayısı ve rivayetlerin hadis kitaplarına göre dağılımı incelendiğinde, İbn Manzûr'un *Lisanü'l-Arab*'ında geçen 1 ve Kasım b. Sellâm'ın *Garibü'l-hadis*'teki 1 ve İbn Sad, *Tabakatü'l-kübra* 1 rivayet hariç Halil b. Ahmed'in kitabında sağlam rivayet-

ler kullandığı görülmektedir. Toplam 51 rivayetin 48'i muteber hadis kitaplarında geçtiği tespit edilmiştir. Bu sonuç, Halil b. Ahmed'in *Kitâbü'l-ayn*'da yer verdiği hadislerin muteber hadis kaynaklarından aldığını göstermektedir. Ayrıca, İbn Manzûr, Kasım b. Sellâm ve Ebû Davûd et-Tayâlisî'nin Basra'da doğan, eğitim alan yönlerinin olması, onun hadis aldığı kaynakların temelde yerel kaynaklar olduğu tespitini ortaya çıkarmaktadır. Tabloda geçen eserler Halil b. Ahmed'den sonra yazılmıştır. Ancak rivayetlerin isnadları ve sonraki dönemde geçtiği kaynaklar açısından bakıldığında onun eserine aldığı hadislerin sıhhat bilgisi açısından fikir vermektedir.

Hadise Mana Olarak İstişhad

Halil b. Ahmed eserinde yer verdiği hadislerde az da olsa mana olarak verdiği hadislerle rastlanmaktadır. Manâ ile rivâyet mevzuu hadis, usûl ve fıkıh ilimleri içinde kabulü ve şartları açısından oldukça hassas ve nitelikli bir disiplin içinde değerlendirilmiştir. Hadislerin manen rivayeti Sahâbe, Tabiûn ve sonraki nesiller tarafından hadislerin orijinal hadis kaynaklarında tahric edilerek rivayet dönemlerinin sona erdiği hicrî V. asra kadar devam ettirilmiştir. Mana ile rivayetler iki şekilde yapılmaktaydı. Bunlar; ravinin Hz. Peygamber'in lafızlarını serdetmeyi değil, aksine hadisten kastedileni nakletmeyi niyet ederek hadisi rivayet etmeye başlamasıyla (Manayı Rivayet) ve ravinin, hadisi aslî lafızları ile rivayet etmeyi kastedip de onları hatırlayamayınca, o lafızların manalarını gözeterek başka lafızlarla rivayet etmesiyle (Mana ile Rivayet) yapıldı.¹²⁶ Müellifin bu belirtilen dönemlerin içerisinde yaşamış olması sebebiyle mana ile istişhadı yapmış olması doğaldır.

Halil b. Ahmed, hadisleri mana ile istişhad etmiştir. Hadisin hadis olduğunu söylemeden bir kelime/bir kısımıyla ve bütün hadisi zikrederek istişhadda bulunmuştur. Şimdi bunların her biri ve meseleyi somut hale getiren örnekleri zikrederim.

Hadisin Tümüne Yer Verme

¹²⁶ Harun Özçelik, "Hadislerde Lafız İhtilafına Farklı Yaklaşımlar ve Çözüm Metotları Üzerine", AÜİFD, (2007), No. 27, s. 184-186.

Halil b. Ahmed'in *Kitâbü'l-ayn*'ında hadislerin tümüne mana bakımından yer verme kapsamında iki örneği zikredeceğiz.

1. Rivayet

نرد: النَّزْدُ: الْكَعْبُ الَّذِي يُلْعَبُ بِهِ. وَمَنْ لَعِبَ بِالنَّزْدِ فَكَأَنَّمَا عَمَسَ يَدَيْهِ فِي لَحْمِ الْخَنزِيرِ¹²⁷
مَنْ لَعِبَ بِالنَّزْدِ شَبِيرَ فَكَأَنَّمَا صَنَعَ يَدَهُ فِي لَحْمِ خَنزِيرٍ وَدَمِهِ"

Peygamber (s.a.s.), "Her kim tavla oynarsa, elini domuz eti ve domuz kanı ile boyamış gibi olur."¹²⁸

Rivayetin farklı tariklerine bakıldığında mana ile rivayet edildiği anlaşılmaktadır. Mezkûr rivayetler göz önünde bulundurulduğunda Halil b. Ahmed'in nakliyle kaynaklarda geçen hadisler aynı olduğu tespit edilmektedir. Hadisin isnadı açısından bakıldığında Halil b. Ahmed'in hadisleri alma kaynağı da ortaya çıkmaktadır. Rivayetin isnadında yer alan Yahya b. Said el-Kattan, Basralı bir âlimdir. Süfyan es-Sevri ise Kûfeli ancak Basra'da bulunmuştur. Dolayısıyla bu rivayeti Halil b. Ahmed mana ile istişhad ettiği zaman yaşadığı yerdeki kaynaklardan faydalandığı tespit edilmektedir.

2. Rivayet

أهل: صار أهلياً، ومنه قيل: أهلي لما ألف الناس والمنازل، وبري لما استوحش ووحشي،
وحرم رسول الله ص يوم خيبر لحوم الحمر الأهلية¹²⁹
نَهَى يَوْمَ خَيْبَرَ عَنْ أَكْلِ التَّوَمِ، وَعَنْ لُحُومِ الْخُمَرِ الْأَهْلِيَّةِ"

"Rasûlüllâh (s.a.s.) Hayber günü (h. 7. yılın Muharrem ayında) kadınlarla mut'a nikâhı yapmayı ve evcil eşeklerin etlerini (yeme-yi) yasaklamıştı."¹³⁰

Rivayete mana itibarıyla bakıldığında, rivayetin tümüyle istişhad kısmına girmektedir. Ancak kaynaklarda geçtiği kısmıyla düşünülüğünde ilgili yeriyle istişhada yapıldığı anlaşılmaktadır. Muhtemelen Halil b. Ahmed burada zikrettiği أهل kelimesinden hareketle istişhad yaparken, ravilerin konu çerçevesinde zikrettiği

¹²⁷ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 4/210.

¹²⁸ Ebû Davud, "Edeb", 64; İbn Hıbban, *Sahîhu İbn Hıbban*, 13/183.

¹²⁹ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 1/97.

¹³⁰ Buhârî, "Megazi", 40; Müslim, "Kitabü's-sayd", 32; İbn Mâce, "Zebaih", 13; Nesâî, "Nikâh" 71.

kısmı direkt olarak hadisın kendisi gibi aldığı anlaşılmaktadır. Zaman zaman ravi tasarrufları yapıldığı düşüldüğünde, ravinin sadece sorulan soruya cevap vermesi, istediği kadarını aktarması veya kendi bildiği kadarıyla aktarması söz konusudur. Kaynaklarda da bu rivayetin bu kısmıyla hafızalarda kalması, rivayetin bu haliyle olduğu şeklinde anlaşılmaktadır. Biz de malum olan bu yönüne dikkat ederek rivayeti bu başlık altında aldık.

Hadisin Bir Kısmını/Kelimesini Zikretme

Hadisin mana ile istiḥadına Halil b. Ahmed'in oldukça fazla yer verdiği tespit edilmektedir. Diğer başlıklardan farklı olarak örnekleri burada biraz daha zikrettik. Çünkü mana ile yapılan istiḥadda rivayetlerin birkaç kelime veya rivayetin büyük bir kısmını zikretme şeklinde yapıldığı için aradaki farkı gösterme adına örnekleri artırmış olduk. Aynı zamanda Peygambere yapılan mana boyutlu atıflar olduğu gibi sahabeye de yapıldığını ifade etmek gerekir. Şimdi rivayetleri ve mana boyutuyla istiḥad yapılan rivayetleri aktaralım:

1. Rivayet

ويحشر الناس يوم القيامة [غُرْلًا] بُهْمًا¹³¹: بهم

Müellif, "sünnetsiz eşyasız haşredecektir" sözünü mana olarak Peygamber (s.a.s.)'ın "Allah Teâlâ Kıyamet Günü'nde mahlu-katı; çıplak, yalın ayak, sünnetsiz ve eşyasız olarak haşredecektir. Sonra onları uzakta olanın yakında olan gibi duyacağı bir sesle nida edecek. Ben Malik'im! Ben Deyyan'ım!" hadisine gönderme yapmaktadır.¹³²

2. Rivayet

تلف: وفي الحديث: القَرَفُ أدنى للتَّأَلَفِ¹³³

Peygamber (s.a.s.)'den, " Ebyen" denilen ve veba hastalığı bu-lunan bir arazi hakkında tavsiye istemeleri üzerine, Peygamberin " Orayı terk et. Çünkü ölüm (böyle bulaşıcı hastalıklara) yakın dur-

¹³¹ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 1/169.

¹³² Ahmed, *Müsned*, 3/495.

¹³³ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 1/188.

maktan ileri gelir" hadisine mana olarak gönderme yapılmıştır.¹³⁴

3. Rivayet

حديث السنن وسنه حديث¹³⁵: سن

Müellif, Hazret-i Ömer'in oğlu Abdullah (r.a.), babası gibi namazda bağdaş kurduğunu görerek söylemiş olduğu "(Namazda) Rasûlüllâh'ın yaptığı gibi yap" hadisine mana olarak istişhad etmiştir.¹³⁶

4. Rivayet

لخف: اللّخاف واحدها لَخْفَةٌ، وهي حجارة بيض دقاق، قال زيد بن ثابت: كنت أجمع القرآن من اللخاف وصدور الرجال¹³⁷

Müellif, Peygamber (s.a.s.)'in "Kur'ân sahiplerinin birisi için şu âyetleri unuttum demesi ne fena şeydir. Bunun yerine unutturuldu denilmek gerektir. Kur'ân sahibi olan hafızlar! Sizler Kur'ân 'ı dâima okuyup müzâkere ediniz! Çünkü Kur'ân'ın hafız kişilerin gönüllerinden ayrılıp kaçması develerin boşanıp kaçmasından daha şiddetlidir."¹³⁸ hadisine hadis olduğunu belirmeksizin atıf yapmak suretiyle mana olarak istişhad yapmıştır.

5. Rivayet

هي علامة لخروج الدّجال، تَبَيَّنَ حَتَّى لَا يَبْقَى فِيهَا قَطْرَةٌ مَاءٍ¹³⁹ بحر:

Peygamber (s.a.s.)'in Cessase Kıssası'nda Mana olarak Taberiye Gölünün su miktarından bahsedilmektedir.¹⁴⁰

6. Rivayet

والسّواك يؤنث وهي مطهرة للفم¹⁴¹: سوك

Peygamber (s.a.s.): "Misvaklanmak, ağzının temiz kalmasına ve Rabb'in razı olmasına sebebidir" hadisine manen atıf yapılmıştır.¹⁴²

¹³⁴ Ebû Davud, "Tıp", 24.

¹³⁵ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 2/285.

¹³⁶ Muvatta', "Namaz", 12.

¹³⁷ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 4/78.

¹³⁸ Buhârî, "Fezâ'ilü'l-**Kur'ân**", 23; Dârimî, "Rikak", 32.

¹³⁹ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 1/117.

¹⁴⁰ Müslim, "Fiten", 119.

¹⁴¹ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 2/95.

¹⁴² Buhârî, "Oruç", 27; Dârimî, "Taharet", 18; İbn Mâce, "Taharet", 18; Nesâî, "Taharet", 5.

7. Rivayet

حبر: لا يبقَى فيها قَطْرَةٌ ماءٍ¹⁴³

“İçerisinde bir damla yok” terimi mana olarak Zügar pınarındaki su seviyesinden bahsetmektedir. Bu hadis muteber hadis kaynaklarından Müslim’in Sahih-inde’ de tam olarak geçmektedir.

8. Rivayet

والكَثْرُ: جَمَارُ النَّخْلِ¹⁴⁴ كَثْرُ:

"لا قطع في ثمر و لا كثر"

"Ne bir meyvenin ne de bir hurma göbeğinin (çalınmasından) dolayı (el) kesmek yok!"¹⁴⁵

9. Rivayet

بعث: بَعَثَ النَّارَ¹⁴⁶

Allah (c.c.) Âdem'e: “Cehenneme gönderilenlerin her bin tane-sinden dokuz yüz doksan dokuzunu çıkar” hadisine, mana olarak atf yapılmıştır.¹⁴⁷

10. Rivayet

بدل: الأبدال¹⁴⁸

Nâsirüddin el-Elbânî'nin, *Ža'ifu'l-câmi'i's-şagîr ve ziyâdâtüh* isimli eserinde zayıf olarak nitelendirilen hadis' te “Ne zaman onlardan (abdal) kırklardan biri vefat ederse Allah beş yüzlerden birini (vefat edene) bedel olarak getirir. Ve beşyüzlere de birini yer-leştirir. “Hadisine mana olarak atf yapılmıştır.¹⁴⁹

11. Rivayet

كري: الكَرَى: النعاس¹⁵⁰

¹⁴³ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 1/117.

¹⁴⁴ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 4/12.

¹⁴⁵ Dârimî, “Hudud”, 7; Nesâî, “Hırsızlık”, 13; Ebû Dâvûd, “Hudud”, 12; İbn Mâce, “Hudud”, 27.

¹⁴⁶ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 1/148.

¹⁴⁷ Buhârî, “Enbiya” 60; Müslim, “İman”, 96.

¹⁴⁸ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 1/148.

¹⁴⁹ Nâsirüddin el-Elbânî, *Ža'ifu'l-Câmi'i's-şagîr ve ziyâdâtüh* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1979), s. 334.

¹⁵⁰ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 4/26.

Müellif, “uyku basması” kelimesini anlaşılır kılmak için “ أَنَّهُ ”
“أَذْرَكَ الْكَرَى” hadisine mana olarak atıf yapmıştır.¹⁵¹

12. Rivayet

وَالْعَلُّ السَّبِيحَةُ¹⁵²

Abdullah İbn Ömer'in tabaklanmış derilerden yapılan ayak-
kabılar giyilmesi rivayeti üzerine olan hadisine mana olarak isti-
had yapılmıştır.¹⁵³

Yukarıda aktarılan 12 rivayet incelendiğinde üç farklı mana ile
istişhad yapıldığı görülmektedir: (a) Direkt peygamberden nakil-
lerle, (b) Sahabe söz ve uygulamasıyla, (c) Hem Arapça hem de
rivayetlerde geçen kelimelerle.

Bunlardan peygamber ismiyle aktarılanlar kitaplardaki riva-
yetlerin asıllarıyla değil, mana boyutuyla aynı içeriğe sahip nakil-
lerle yapılmıştır. Mana itibarıyla hadislerle aynı minvalde olduğu
için ilgili hadisi tespit etmek kolaydır. İlk sıralarda yer alan riva-
yetler bu kapsamdadır. Özellikle üçüncü rivayette görülen bir
istişhad vardır ki o da sahabe sözleri ve uygulamaları üzerinden
Peygamberin bir uygulamasına işaret şeklindedir. Bu kabil örnekle-
lendirme ve istişhad mümkündür. Hz. Ömer'den gelen bu rivayeti
bir yönüyle sahabe sözü bir yönüyle de fiili bir merfu sünnet ola-
rak istişhad yapıldığı anlaşılmaktadır. Üçüncü mana ile istişhadda
zikrettiğimiz örnekler yukarıdaki son rivayetlerdir. Bu misallerde
geçen Arapça ifadeleri bir yönüyle dil kapsamında değerlendirebi-
liriz. Ancak aynı şekliyle hadislerde geçmesi hasebiyle, Halil b.
Ahmed'in de rivayetleri aktif bir şekilde istişhad kapsamında kul-
landığı için hadisler mana boyutuyla istişhad olarak değerlendir-
dik. Her üç farklı yolla yapılan istişhadlardan hareketle Halil b.
Ahmed *Kitâbü'l-ayn*'ında mana olarak hadislerle istişhad yapmıştır
sonucuna ulaşmıştır. Bu durum, onun Arap dilinin inceliklerini
anlatırken içinde yaşadığı hem örfi hem de dini kültür dolayısıyla
hadis kültüründen istişhad etmekten geri kalmadığı anlaşılmakta-

¹⁵¹ İbnü'l-Esir, *en-Nihâye fî ġarîbi'l-ġadîs ve'l-eser*, 4/194.

¹⁵² Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 2/208.

¹⁵³ Buhârî, “Vudu”, 31; Nesâî, “Temizlik”, 95; Müslim, “Hac”, 5; Buhârî, “Libas”, 37.

dır. Bir müellifin hayatı düşünüldüğünde yaşadığı kültürden istifade etmesi, onlardan gelen malzemeleri yazılarında kullanmasını gayet normal görmek gerekmektedir. Kelimeleri açıklarken satır aralarında hadislere bizzat Peygamberin ismini verdiği gibi bu başlıkta da görüldüğü üzere isim vermeden ancak daha önce zihninde yerleşmiş hadis kültürünün parçalarıyla istihsad etmesi Halil b. Ahmed örneğinde de görüldüğü üzere mümkündür.

Hadisi İsnadlı Naklederek İstihsad

Halil b. Ahmed'in yaşadığı dönem isnad faaliyetlerinin başladığı bir zaman dilimini ifade etmektedir. Hicri 70'lerde başlayan hadis uydurma girişimleri akabinde insanlar Peygamberden biri bir hadis naklettiğinde o güne kadar sorulmayan bu hadisi kimden aldın sorusunu sormaya başlamıştır. Tabidir ki bu soru süreci bir anda her yerde başlayan bir süreci ihtiva etmemektedir. Zamanla yaygın hale gelmiştir. Başta ehl-i hadis olmak üzere, hadis nakleden her bir ravi isnada önem verir hale gelmiştir. Bunun en güçlü olduğu zaman dilimi Halil b. Ahmed'den sonraki dönem yani hadisin altın çağı denilen hicri 3. asırdır. Halil b. Ahmed dönemi böyle bir sürecin başlarına tekabül etmektedir. *Kitâbü'l-ayn*'a bakıldığında rivayetlerin büyük oranda isnadsız, zaman zaman da sahabe veya tabiin ravi isimleri zikredilerek yapıldığı tespit edilmektedir. İsnadın başladığı bu dönemde hicri beşinci asra kadar hadis âlimleri isnadı aktif olarak uygulamaya devam etmişler, beşinci asırdan sonra rivayetler kitaplara geçtiği için isnadı terk etmeye başlamışlardır.

Merfu Hadis

هجم: وفي حديث النبي (صلى الله عليه وسلم) أنه قال لعبد الله بن عمر حين ذكر قيامه بالليل، وصيامه بالنهار: إنك إذا فعلت ذلك هجمت عيناك، ونفخت نفسك¹⁵⁴

سيخ: وقوله [صلى الله عليه وعلى آله وسلم] لعائشة: لا تُسَيِّخِي عليه بدعائك¹⁵⁵

هبل: قال أبو سيفيان يوم أُخذ: أَعْلُ هُبْل، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم وعلى آله: الله

أَعْلَى¹⁵⁶

¹⁵⁴ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 4/295.

¹⁵⁵ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 2/210.

¹⁵⁶ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 4/288.

Mevkuf Hadis

تم: وفي حديث ابن مسعود: أن التَّمَائِمَ والرُّقَى والنُّوْلَةَ مِنَ الشَّرِكِ¹⁵⁷
 سفع: وفي الحديث أن ابن عمر نظر إلى رجل فقال: به سَفْعَةٌ مِنَ الشَّيْطَانِ¹⁵⁸
 هجر: في حديث عمر: هاجروا ولا تَهْجَرُوا وَأَجَلٌ¹⁵⁹

Maktu Hadis

وصف: [وفي حديث الحسن: أنه كَرِهَ المَوَاصِفَةَ فِي الْبَيْعِ]¹⁶⁰
 وقف: وفي حديث الحسن: إن المؤمن وَقَافٌ، متأن، وليس كحاطب الليل¹⁶¹

Burada yer verdiğimiz *maktu* rivayetlerden ikisini de aynı raviden seçtik. Yukarıda zikredilen ve isnadda “Hasan” olarak zikredilen isim Hasan-ı Basrî’dir. Basralı bir âlim olması hasebiyle ve Halil b. Ahmed’in de Basra’da yaşamış olması bu örneklerin seçiminde etkili olmuştur. Çünkü Hasan-ı Basri gibi ravilerden Halil b. Ahmed nakilde bulunmuştur. Belki yaşadığı zaman dilimi itibarıyla görüşme ihtimali zayıf olsa da- küçük yaşlarda mümkündür- nakilde bulunması önemlidir. Zira Halil b. Ahmed isnadında Hasan-ı Basri gibi yaşadığı yerde oldukça meşhur olan bir âlimden rivayet naklettiği veya eserinde geçtiği haliyle Arapça kelimelere onun naklettiği hadisleri istişhad yaptığı tespit edilmektedir.

Konu ile ilgili yukarıdaki *merfu*, *mevkuf* ve *maktu* örnekleri değerlendirilmeden önce bir noktaya işaret etmek gerekmektedir. Merfu olarak naklettiği rivayetlerde hadis kelimesini kullanması gayet yaygın bir uygulama olarak görülebilir. Ancak sahabe ve tabiin sözlerine de hadis demesi fevkalade dikkat çekicidir. Bu kullanım, sadece Halil b. Ahmed’e has bir durum değildir. Âlimler arasında da benzer durumların olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Ancak hicri ikinci asır olması hasebiyle böyle bir kullanıma işaret etmek açısından önem arz etmektedir.

Halil b. Ahmed zaman zaman hadis kelimesinden sonra yaşanan bir olayın malum olan ifadesini getirebilir. Bu olaylar meşhur

¹⁵⁷ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 1/190.

¹⁵⁸ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 2/253.

¹⁵⁹ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 4/292.

¹⁶⁰ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 4/376.

¹⁶¹ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 4/393.

olaylardır. Şu iki rivayet bu meseleye örnek olabilir:

علق: وفي حديث الإفك: وإنما يأكلن الغُلَقَةَ من الطعام.¹⁶²

ودن: وفي حديث ذو الشُّدَّةِ: إِنَّهُ لَمُودَنْ يَدَيْهِ¹⁶³

وفي حديث أشراف الساعة: وآيات تتابع كنظامٍ بالِ قُطْعٍ سَلْكُهُ¹⁶⁴

İki örneğe bakıldığında birincisi İfk hadisine atıf yaparken ikincisi haricilere işaret etmektedir. İfk hadisesi Hz. Aişe özelinde meşhur olan bir olay iken, ikinci örnekte zikredilen rivayette yine Hz. Aişe'nin naklettiği bir hadistir. Rivayetler ve içerikleri konumuz dışındadır.¹⁶⁵ Ancak konumuz açısından bakıldığında hadis kelimesi malum olan bir olayın da başında zikredilmiştir.

Aşağıda Halil b. Ahmed'in eserinde yer verdiği hadislerin sonraki dönem isnadları tespit edilmiştir. Şimdi bunlara yer verelim.

حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ، حَدَّثَنَا يَحْيَى، عَنْ سُفْيَانَ، عَنْ عَلْقَمَةَ بْنِ مَرْثَدٍ، عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ بُرَيْدَةَ، عَنْ أَبِيهِ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «مَنْ لَعِبَ بِالنَّرْدِ شَبِيرَ فَكَأَنَّمَا غَمَسَ يَدَهُ فِي لَحْمِ خَنْزِيرٍ وَدَمِهِ»¹⁶⁶

حَدَّثَنِي عُيَيْدُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ، عَنْ أَبِي أَسَامَةَ، عَنْ عُيَيْدِ اللَّهِ، عَنْ نَافِعٍ، وَسَالِمٍ، عَنِ ابْنِ عُمَرَ¹⁶⁷
حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ قَالَ: حَدَّثَنَا ابْنُ عُيَيْنَةَ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنْ سَعِيدٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ،¹⁶⁸
حَدَّثَنَا عَفَّانُ، حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ، أَخْبَرَنَا أَبُو مُحَمَّدٍ بْنُ مَعِيذٍ عَنْ أَبِي قَتَادَةَ، عَنْ ابْنِ كَعْبٍ
بْنِ مَالِكٍ

حَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي عَدِيٍّ، عَنْ سَعِيدٍ، وَابْنُ جَعْفَرٍ قَالَ: أَخْبَرَنَا سَعِيدٌ، عَنْ قَتَادَةَ، عَنْ أَنَسٍ،¹⁶⁹
حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عُثْمَانَ بْنِ أَبِي شَيْبَةَ، حَدَّثَنِي أَبِي، قَالَ: وَجَدْتُ فِي كِتَابِ أَبِي، عَنْ ابْنِ أَبِي
لَيْلَى، عَنْ عَطَاءٍ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ،¹⁷⁰

¹⁶² Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 3/218.

¹⁶³ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 4/360.

¹⁶⁴ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 4/238.

¹⁶⁵ Geniş bilgi için bakınız: Mazerî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali, *el-Mulim bi fevaidi'l-Müslim*, (Cezayir: Müessesetü'l-vataniyye, 1988), 1/528.

¹⁶⁶ Ebû Davud, "Edeb", 64.

¹⁶⁷ Buhârî, "Meğazi", 64.

¹⁶⁸ Buhârî, "Edeb", 78.

¹⁶⁹ Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu 'cemü'l-kebîr* thk. Abdülmecîd es-Selefi, (Kahire: Mektebetü İbn Teymiye, 1994), 11/147.

¹⁷⁰ et-Taberânî, *el-Mu 'cemü'l-kebîr*, 11/147.

حَدَّثَنَا مُحَمَّدٌ هُوَ ابْنُ مُقَاتِلٍ، أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ، أَخْبَرَنَا مُوسَى بْنُ عُقْبَةَ، عَنْ نَافِعٍ، عَنِ ابْنِ
عُمَرَ، عَنْ زَيْدِ بْنِ ثَابِتٍ¹⁷¹

حَدَّثَنَا وَكِيعٌ، قَالَ: حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ أَبِي خَالِدٍ، عَنْ مُنْذِرٍ، قَالَ: قَالَ عُمَرُ¹⁷²:

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَزِيزٍ الْأَيْلِيُّ قَالَ: حَدَّثَنَا سَلَامَةُ بْنُ رَوْحٍ، عَنْ عُقَيْلِ بْنِ خَالِدٍ، عَنْ ابْنِ
شِهَابٍ، عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ رَضِيَ¹⁷³

حَدَّثَنَا حَفْصُ بْنُ عُمَرَ بْنِ الصَّبَّاحِ قَالَ: نَا أَبُو غَسَّانَ مَالِكُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ قَالَ: نَا عَبْدُ السَّلَامِ بْنُ
حَرْبٍ، عَنْ زَيْدِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ أَبِي خَالِدٍ الدَّالَانِيِّ، عَنْ عَبْدِ الْمَلِكِ بْنِ مَيْسَرَةَ، عَنْ زَيْدِ بْنِ وَهْبٍ،
عَنْ حُدَيْفَةَ قَالَ¹⁷⁴

10 hadisin isnadına bakıldığında belli tarikleri önemseyen bir hassasiyetin olduğunu söylemek mümkün değildir. Basra merkezli bir hadis anlayışında ve kaynak bazında da oradaki veya oraya gelen ravilerden almış olma ihtimali ön plana çıkmaktadır.

Sonuç

Basra ve Kûfe, Hz. Ömer döneminde kurulan iki önemli ordu-ğah şehirdir. İslam fütuhatının Endülüs'ten Horasan bölgesine kadar geniş coğrafyasında İslam ordularının fethettikleri yerde kalıcı olmak için yerel halktan uzak büyük oranda kendilerinden oluşan, bölgenin önemli bir alanında şehirler kurulmuştur. Bu şehirler daha sonra yerel halkın da katılımıyla büyük sivil şehirlere dönüşmüştür. Bu noktada Basra ve Kûfe bizzat Hz. Ömer döneminde kurulmuş, ilk dönemleri itibariyle orduğah ancak daha sonra herkesin yerleştiği bir yer ve bununla birlikte ilmin de merkezi haline gelmişlerdir. Her iki şehir, bütün dini ilimlerde birçok medrese meydana getirmiş ve buralardan birçok âlim yetişmiştir. Basra'da yetişen Halil b. Ahmed de bunlardandır.

Halil b. Ahmed, hicri ikinci asırda Basra'da yetişmiş önemli bir dil âlimidir. Basra dil ekolünün kurucusudur. Söz konusu olan dil olunca tek başına bir işlevinin olmayacağı için onu etkileyen diğer ilimlerle de etkileşim meydana gelmiştir. Bu noktada Halil b.

¹⁷¹ Buhârî, "Buyu", 34.

¹⁷² Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî, [el-Musannef](#) fi'l-*eḥâdîs ve'l-âşâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût'un. (Riyad, mektebetul reşid, 1409), 1/287.

¹⁷³ et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 22/426.

¹⁷⁴ et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir* 4/29.

Ahmed'in hadislerle meşguliyeti vardır. Basra'dan hayatı boyunca çok fazla çıkmadığı için hadis kaynaklarının da büyük oranda Basralı raviler olduğu tespit edilmiştir.

Halil b. Ahmed, sadece kendi yaşadığı bölgeyi değil, yaşadığı yere çok uzak olan Kûfe'deki âlimleri bile etkilemiştir. Kûfe'den Ferra gibi âlimler Basra'ya gelmişler, başta Halil b. Ahmed olmak üzere diğer dil âlimlerinden istifade etmişlerdir. Bu noktada özellikle Halil b. Ahmed'in dil kullanımlarında ve hadislerle istişhadında öncü rolünün olduğu görülmüştür.

Halil b. Ahmed, *Kitabül-ayn* isimli eserinde hadislerle istişhad etmiştir. Bunlar, tüm rivayeti aktarma, ilgili yere atıf yapma, mana ile istişhad ve isnadlı istişhad şeklindedir. Bunlar içinde, özellikle ilgili yere istişhada çok fazla yer verdiği tespit edilmiştir. Diğerleri ise bu maddeden oldukça gerilerde kalmaktadır. Niçin ilgili yere istişhad yaptığı düşünüldüğünde, temelde dilci olmasının, sözlük anlayışında çok geniş bilgi vermeye ve hadislerin tümünü zikretmeye mahal olmamasının etkili olduğu sonucuna varmak mümkündür. Onun istişhadyı ile ilgili olarak mükerrersiz 118 rivayetin incelenmesi yapılmıştır. Hicri ikinci asır açısından ve rakam bir kitap için oldukça önemlidir. Sadece bu kadar rivayet düşünüldüğünde Halil b. Ahmed'in hadise ve hadisle istişhada ne kadar önem verdiği sonucuna ulaşılabilir.

Halil b. Ahmed, hadislere yer verirken isnad olarak büyük oranda herhangi bir ravi ismi kullanmamıştır. Sadece "Rasûlüllâh", "Nebi" ve "Hadis" kelimelerini kullanmıştır. Her üç ifadeden de en fazla "Hadis" kelimesini kullanmıştır. "Hadis" kelimesi özelinde Halil b. Ahmed'de tespit ettiğimiz durum ise hem *merfu* hem *mevkuf* hem de *maktu* rivayetlere hadis ifadesini kullanmasıdır. Bu durum, ilk dönemde âlimlerin daha oturmayan hadis, rivayet, eser, sünnet gibi ifadelerle bağlamak gerekmektedir. Ayrıca *Kitâbü'l-ayn*'da herhangi bir şahsın sözüne de hadis ifadesini kullanması, kelimeyi hem sözlük hem de ıstılahi anlamda kullandığını göstermektedir. Zaman zaman isnadda bulunan sahabelerin ismini zikrederken, eğer hadis mevkuf ise o sahabinin ismine yer vermiştir. Muhtemelen *mevkuf* haberi *merfudan* ayırmayı murat

etmiştir. İlk dönem olması hasebiyle Halil b. Ahmed isnad zincirine yer vermemiştir. Bunun nedeni yaşadığı dönemin isnadın yeni teşekkül etme sürecinde olması görülebilir. Çünkü isnadın özellikle hicri 70'lerde Muhtar es-Sekafî'nin hadis uydurma sürecinden sonra başladığı düşünülürse, bu uygulamanın ülkeye ve özellikle âlimlerin uygulamalarına yayılmasının zaman alacağı söylemek gerekmektedir. Ancak Halil b. Ahmed'in isnadı sorma sürecine isnadda bulunan sahabi isimlerini zikrederek kısmi olsa da katıldığını söylemek mümkündür. Tabidir ki geniş anlamda isnadın tümüne yer verme açısından yaşadığı geçiş dönemi ve kendisinin de bir hadisçi olmaması sebebiyle ondan böyle bir yaklaşım beklemek zorlama bir beklenti olarak görülebilir.

Halil b. Ahmed'in hadislerin tedvin döneminde yaşaması hasebiyle bugün mevcut temel hadis kitapları daha yazılmamıştı. Mutlaka her bir âlimin kendi elinde topladığı hadisler mevcuttu. Ancak Halil b. Ahmed hadisleri bir kaynaktan aktardığına dair tespit edebildiğimiz bir bilgi bulunmamaktadır. Meselenin bu yönü malumken, Halil b. Ahmed'in eserinde yer verdiği hadislerin kaynak bilgisinin ne olabileceği sorusuna kullandığı hadislerin kendisinden sonra hangi kaynaklarda geçtiğine bakarak bir fikir elde edebiliriz. Bu çerçevede hadisle istişhadını incelediğimiz başlıklarda oluşturduğumuz tablolardan hareketle onun eserinde zikrettiği hadislerin yaklaşık %95'ı temel hadis kitaplarında veya derleme niteliğindeki hadis eserlerinde geçtiği tespit edilmektedir. Kalan %5'lik kısım sözlükler ve bir yönüyle hadis alanıyla alakalı garibü'l-hadis alanındaki çalışmalarda geçtiği tespit edilmiştir.

Halil b. Ahmed, kendisinden sonraki âlimleri hem dil hem de hadisle istişhad alanında etkilemiştir. Bu noktada özellikle garibü'l-hadis alanındaki eserlerde ona yapılan atıfların olduğu tespit edilmiştir. Câhiz, Kasım b. Sellâm, İbn Manzûr, Zemaşşeri ve İbnü'l-Esîr gibi âlimlerin eserlerinde Halil b. Ahmed'den bahsetmektedirler. Mezkûr âlimler, Halil b. Ahmed'in hadisle istişhad ettiği rivayetleri ya aynen onda geçen şekliyle ya da kısmi tasarrufla eserlerinde yer vermişlerdir. O rivayetlerde Halil b. Ahmed'e atfı yapmaları yaşadıkları dönemin ondan birkaç yüzyıl sonra olması-

na rağmen dikkate almaları onun alanda ne kadar etkili olduğuna işaret etmektedir.

Tezimizde çalıştığımız Halil b. Ahmed'den hareketle bu alanda çalışacak araştırmacılara, Halil b. Ahmed'in kendisinden sonrakilere hadislerle istişhad noktasında etkisini ayrıntılı olarak incelemeye, Müberred, Asmaî ve Ferra gibi âlimlerin de hadislerle istişhadının çalışılması gerektiğine işaret etmek istiyoruz.

Kaynaklar

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût. âdil Mürşid vd., b.y.: Müessesetü'r-risâle, 2001.
- Altıkulaç, Tayyar, "Kisai", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, 26/69-70.
- Altıkulaç, Tayyar. "Ebû Amr b. Alâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994, s. 94- 96.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil, *el-Câmiu's-Sahîh*, nşr. Mustafa Dîb el-Buğa, Dâru İbn Kesîr, Lübnan, 1407.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fazl, *es-Sünen*, Beyrut: Dâru'l- kütübî'l-Arabî, 1407.
- Durmuş, İsmail, "İstişhad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, 23/396-397.
- Durmuş, İsmail. "Leys b. Muzaffer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd. *Müsnedü Tayalisi*, Mısır: Daru'l hacr, 1999.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi es-Sicistânî, *es-Sünen* nşr. byy.: Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, Dâru'l-fikr, ts.
- Ebû Ubeyde, Mamer b. Müsenna et-Teymi, *Ulumü'l-Kuran ve usûlü't-tefsir*, İbrahim b. el-Harbi, *Garibü'l-hadis*, Mekke: Ümmü'l-kura, 1405.
- Ferra, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ' *Menâi'l-Kuran*, Mısır: Daru'l-Misriyye, 1431.
- Furat, Ahmet Suphi. *Arap Edebiyat Tarihi*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi

Basım Evi, 1996.

İbn Hacer, Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *İthâfû'l-mehera bi'l-fevâ'idî'l-mübtekire min eṭṭrâfi'l-aşere*, Medine: Sünnet ve Nebevî Siyer Hizmet Merkezi, 1994.

İbn Hişam, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişam b. Eyyûb el-Himyerî. *Siretü İbn Hişam*, Halep: Şirketü mektebe ve matbaa Mustafa el-babî, 1375.

İbn Mace, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, *es-Sünen* nşr. Muhammed Fuad Abdülbaki, Kâhire: Dâru ihyai't-türasi'l-Arabi, 1975.

İbn Manzûr, Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisanü'l-Arab*, Beyrut: Daru sadır, 1414.

İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fi Garîbi'l-Hadîs*, nşr. Tâhir Ahmet ez-Zâvî, Beyrut: Mektebetü'l-ilmîyye, 1399.

Kahraman, Hüseyin. *Kûfe'de Hadis. İlk Üç Asır*- Bursa: Emin Yayınları, 2006.

Kalkan Yorulmaz, Nilüfer. "Arap Dili Kaynaklarında Hadis Rivayetine Yeri (Hicri İlk Üç Asır Örneği)." *Darulfünun İlahiyat*, 30, 'Fuat Sezgin' Özel Sayısı (2019): 19–36.

Karlı, İlyas-Abdülkadir Kışmır, "Basra ve Kûfe Dil Ekolleri Arasındaki İhtilaflarda Makîsun Aleyhin Rolü" = The Maqîs Aleyh's Role in Differences between of the Basra and Kûfa's Language Schools, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi = The Journal of International Social Research*, 2018, cilt: XI, sayı: 55, s. 1002-1010.

Kisâî, Ebû'l-Hasen Alî b. Hamza b. Abdillâh el-Kisâî el-Kûfî, *Müteşabiha-tü'l-Kuran*, by.: Daru'l-menar, 1998.

Kisâî, *ez-Zell ve'l-İnkisar*, b.y.: el-Faruku'l-hadise li't-tab ve'n-neşr, 2003.

Mâlik b. Enes, *el-Muvatta* nşr., Muhammed Fuat Abdülbâkî, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Mazerî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ali, *el-Mulim bi fevaidi'l-Müslim*, Cezayir: Müessesetü'l-vataniyye, 1988.

Müberra, Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberra el-Ezdî es-Sümâlî, *el-Muktezab*, Beyrut: Alimü'l-kütüb, ts.

- Müberra, *el-Kâmil fi'l-lügâ ve'l-edeb*, Kahire: Daru'l-fikri'l-Arabi, 1997.
- Müslim, Ebû'l-Huseyn el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-Sahîh*, nşr. Muhammed Fuad Abdülbâkî, Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, ts.
- Nâsirüddin el-Elbânî, *Ża'ifu'l-câmi'i's-şagîr ve ziyâdâtüh*, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1979.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb. *es-Sünenü'l-kübra*. thk. Abdülğaffar Süleyman Bündari, Ebû Abdullah Seyyid b. Kesrevî b. Hasan. Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmiyye, 1991.
- Özçelik, Harun. "Hadislerde Lafız İhtilafına Farklı Yaklaşımlar ve Çözüm Metotları Üzerine", *AÜİFD*, (2007), No. 27, s. 184-186.
- Şeker, Necmeddin, "İlk Dönem Tasavvuf Erbabının Hadis İlmine Yaklaşımı", *Ekev Akademi Dergisi- Sosyal Bilimler-*, 2012, cilt: XVI, sayı: 53, s. 111-130.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed. *Fethü'l-kadîr*, Beyrut: Daru İbn Kesir, 1414.
- Tüccar, Zülfükar, "Ferra, Yahya b. Ziyad", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, 12/406-408.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed *el-Faik fi garîbi'l-hadis*, thk. Muhammed İbrâhim, Ali Muhammed el-Bicavî, Kahire: İsa el-Babî el-Halebî, 1971.